

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ-ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΔΡΥΜΑΤΙΚΟ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ-ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΔΑΦΝΗ-ΜΑΡΙΑ Χ. ΚΑΡΑΝΤΑΝΑ

Η ΣΧΕΣΗ ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΑΚΤΙΚΗ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2018

**Η ΣΧΕΣΗ ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΑΚΤΙΚΗ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ-ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΔΡΥΜΑΤΙΚΟ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ-ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΔΑΦΝΗ-ΜΑΡΙΑ Χ. ΚΑΡΑΝΤΑΝΑ

Η ΣΧΕΣΗ ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΑΚΤΙΚΗ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2018

Συμβουλευτική Επιτροπή:

1. Βασιλική Σολωμού-Παπανικολάου, τ. Επίκουρη Καθηγήτρια Φιλοσοφίας του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (επιβλέπουσα).
2. Ιωάννης Πρελορέντζος, Καθηγητής Φιλοσοφίας του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (μέλος).
3. Γκόλφω Μαγγίνη, Καθηγήτρια Φιλοσοφίας του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (μέλος).

Ἡ ἔγκρισις τῆς παρουσίας Μεταπτυχιακῆς Διπλωματικῆς Ἔργασίας ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων δὲν ὑποδηλοῖ ἀποδοχὴν τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως.

**Στους γονείς μου,
Χρήστο και Μαλαματή**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	9-10
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	11-17

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ ΩΣ Ο ΤΕΛΙΚΟΣ ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΠΡΑΞΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΩΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

1.1 Ο τελεολογικός χαρακτήρας της αριστοτελικής ηθικής.....	18-24
1.2 Η ευδαιμονία ως πραγμάτωση του ιδιαίτερου έργου του ανθρώπου ως ανθρώπου.....	24-30
1.3 Πράξη, θεωρία και ευδαιμονία.....	31-39

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΦΙΛΙΑ ΩΣ ΠΑΡΑΓΩΝ ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΗΘΙΚΗ

2.1 Η φιλία ως «ἀγαθόν ἀναγκαιότατον εἰς τόν βίον.....	40-51
2.2 Η σπουδαιότητα του ορισμού της φιλίας στη <i>Ρητορική</i>	51-60
2.3 Η έννοια της πολιτικής φιλίας.....	60-66

ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ -ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	67-70
---------------------------------------	-------

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	71-79
-------------------	-------

(Summary).....	80-81
----------------	-------

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Με την ολοκλήρωση της παρούσης Μεταπτυχιακής Διπλωματικής Εργασίας θα ήθελα να εκφράσω τις βαθύτατες και ειλικρινείς ευχαριστίες μου προς την Επιβλέπουσα αφυπηρετήσασα Επίκουρη Καθηγήτρια κ. Βασιλική Σολωμού-Παπανικολάου για την υπόδειξη του θέματος, την καθοδήγησή της, καθώς και την πολύτιμη βοήθειά της καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης αυτής της εργασίας. Την ευχαριστώ επίσης, θερμά για την αμέριστη συμπαράστασή της και τις καίριες επισημάνσεις της στο τελικό στάδιο της συγγραφής, καθώς και για τον πολύτιμο χρόνο που μου αφιέρωσε. Αλησμόνητες θα μου μείνουν οι προτροπές της να συνεχίσω κάθε φορά που σκεφτόμουν ότι οι δυνάμεις μου με εγκατέλειπαν.

Ευχαριστώ επίσης, και τα άλλα δύο μέλη της Συμβουλευτικής Επιτροπής, τον Καθηγητή κ. Ιωάννη Πρελορέντζο και την Καθηγήτρια κ. Γκόλφω Μαγγίνη για την κατανόησή τους και τις υποδείξεις που μου έκαναν. Ευνόητο είναι ότι τις παρατηρήσεις τους τις έλαβα υπόψη και τις ενέταξα στο τελικό κείμενο που κατέθεσα.

Θα ήθελα επίσης να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου προς όλους τους καθηγητές, τα μαθήματα των οποίων παρακολούθησα και από τους οποίους ωφελήθηκα πολλαπλώς.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ και προς τη διοικητική υπάλληλο του Τομέα Φιλοσοφίας κ. Παναγιώτα Σιούλα για την άψογη συνεργασία μας και την άριστη υπηρεσιακή της συμπεριφορά απέναντί μου.

Ευχαριστίες επίσης, οφείλω και προς τη φίλη μου Σοφία για την συμπαράστασή της και τη βοήθεια που μου προσέφερε κάθε φορά που την χρειαζόμουν.

Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω μέσα από τα βάθη της καρδιάς μου ένα τεράστιο ευχαριστώ προς τους γονείς μου και την αδερφή μου για την πολλαπλή στήριξή τους και την ενθάρρυνσή τους καθ' όλη τη διάρκεια των σπουδών μου καθώς και για την ανιδιοτελή αγάπη τους προς το πρόσωπό μου. Χωρίς την αγάπη τους και τις αξίες, που μου μετέδωσαν δεν θα είχα φτάσει στο σημείο που είμαι σήμερα. Ένα μεγάλο ευχαριστώ απευθύνω και προς τον σύντροφό μου Λάμπρο για την κατανόησή του και την στήριξή του στην προσπάθειά μου να ολοκληρώσω τη συγγραφή αυτής της εργασίας.

Ιωάννινα, 2018

Δάφνη-Μαρία Χ. Καραντάνα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ¹

Σκοπός της παρούσης Μεταπτυχιακής Διπλωματικής Εργασίας είναι η εξέταση και η έκθεση των απόψεων του Αριστοτέλη περί ευδαιμονίας και φιλίας, καθώς επίσης και η διασάφηση της σχέσης που υπάρχει μεταξύ φιλίας και ευδαιμονίας στην αριστοτελική θεώρηση. Τόσο το θέμα της ευδαιμονίας όσο και το θέμα της φιλίας κατατάσσονται στα θεμελιώδη ζητήματα που διερευνώνται στη φιλοσοφική ηθική του Αριστοτέλη.

Γενικά μπορούμε να πούμε ότι η αρχαία ελληνική ηθική είναι κατά βάση ευδαιμονιστική. Ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της αρχαίας ελληνικής ηθικής είναι και ο πολιτικός της χαρακτήρας που προκύπτει από τη στενή σχέση ηθικής και πολιτικής στο πλαίσιο του θεσμού της πόλης. Στον Αριστοτέλη η στενή σχέση ηθικής και πολιτικής πηγάζει από το γεγονός ότι άνθρωπος θεωρείται «πολιτικόν ζώον», με την έννοια ότι η συνειδησή του καθορίζεται από τη σχέση του με τους άλλους (αυτό που ο Αριστοτέλης ονομάζει «κοινωνείν») και η ολοκλήρωσή του επιτυγχάνεται εντός της πολιτικής κοινότητας, η οποία είναι μία ηθική κοινωνία, που

¹ Πλήρη βιβλιογραφικά στοιχεία παρατίθενται μόνον κατά την πρώτη αναφορά βιβλίου ή άρθρου, καθώς και στο μέρος *Βιβλιογραφία* στο τέλος της εργασίας.

Οι συντομογραφίες των ονομάτων και των έργων των αρχαίων συγγραφέων στις παραπομπές και τις υποσημειώσεις γίνονται σύμφωνα με τις συντομογραφίες που προτείνονται στον Συμπληρωματικό Τόμο του Μεγάλου Λεξικού της Ελληνικής γλώσσας των H.G. Lidell και R. Scott. Τα αρχαία ελληνικά ονόματα στην ονομαστική πτώση διατηρούνται αρχαιοκλίτα, ενώ, στις υπόλοιπες πτώσεις αναφέρονται κατά τη νεοελληνική τους κλίση.

Οι μεταφράσεις των χωρίων που παρατίθενται απ' ευθείας στον νεοελληνικό λόγο –εκτός από ορισμένα σημεία, όπου κρίθηκε σκόπιμη η επεξεργασία της μετάφρασής τους– προέρχονται κυρίως από την έκδοση: Αριστοτέλης, *Πολιτικά, Βιβλία Α'- Γ'*, μτφρ.: Δ. Παπαδής, Θεσσαλονίκη, εκδ. Ζήτηρος, 2006, ενώ αυτή των *Ηθικών Νικομαχείων* από: (α) Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια, Βιβλία Α'- Δ'*, εισ.-μτφρ.-σχόλ.: Δ. Λυπουρλής, Θεσσαλονίκη, εκδ. Ζήτηρος, 2006 και (β) Αριστοτέλης, *Ρητορική, Βιβλία Β'- Γ'*, εισ.-μτφρ.-σχόλ.: Δ. Λυπουρλής, Θεσσαλονίκη, εκδ. Ζήτηρος, 2004, με κάποιες δικές μου παρεμβάσεις.

στοχεύει στο «ευ ζην»². Η ηθική, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, αποτελεί τμήμα της πολιτικής, που ασχολείται με το ήθος, τον χαρακτήρα και τη συμπεριφορά του ατόμου εντός της κοινωνίας. Από την άλλη πλευρά, η πολιτική εξετάζει τη σχέση του πολίτη προς την εξουσία και το νόμο και μεριμνά για την ηθικοποίηση των πολιτών.

Επιπλέον, ο τελικός σκοπός της ηθικής και της πολιτικής συμπίπτουν στο Αριστοτέλη. Τελικός σκοπός της ηθικής, κατά τον Σταγυρίτη φιλόσοφο, είναι η ευδαιμονία του ατόμου. Ο ύψιστος σκοπός, που δικαιολογεί την ύπαρξη της πολιτικής κοινωνίας, είναι το *ευ ζην* και το *ευ πράττειν* των πολιτών, δηλαδή, η ευδαιμονία του ανθρώπου³. Σύμφωνα λοιπόν, με όσα προαναφέρθηκαν, η πολιτική ως επιστήμη κατέχει σημαντική θέση στην πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη και πρέπει να αποσκοπεί στη διάπλαση του ελεύθερου ήθους και φρονήματος του πολίτη⁴. Με την τέχνη, την επιστήμη και την ηθική, ο άνθρωπος επιδιώκει να κατακτήσει ένα αγαθό. Όλα τα αγαθά είναι αποτέλεσμα σειράς σκοπών (τελών) και ενεργειών που οδηγούν στην υλοποίηση ορισμένων αξιών.

Η ηθική και η πολιτική είναι επιστήμες πρακτικές και αποτελούν αντικείμενο της πρακτικής διάνοιας. Από τα έργα του Αριστοτέλη, στην πρακτική φιλοσοφία ανήκουν τα *Ηθικά Ευδήμεια*, τα *Ηθικά Νικομάχεια*, τα *Πολιτικά* και τα *Ηθικά Μεγάλα* που δεν θεωρούνται από πολλούς μελετητές γνήσιο έργο του Αριστοτέλη. Η *Ρητορική* συνδέεται και αυτή με την αριστοτελική πρακτική φιλοσοφία, καθώς συστήνει ένα σύνολο κανόνων, που θα πρέπει κανείς να διδαχτεί και να αφομοιώσει για να ασκήσει τη ρητορική τέχνη κατά τον ορθό τρόπο εντός της πόλης.

² Βλ. συγκεκριμένα, Α. Μπαγιόνας, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής ηθικής από τους Προσωκρατικούς ως την Αρχαία Ακαδημία*, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1978, σ. 22.

³ Βλ. αναλυτικά, Δ. Κούτρας, *Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους*, Τόμ. Α', *Ηθική*, Έκδοση Δεύτερη, Αθήναι, 2004, σ. 7.

⁴ Βλ. Αριστ., *Ηθ. Νικ.* Α3 1094b 14-15 · 9, 1099b 29-32.

Η πρακτική φιλοσοφία, αναλύει την ανθρώπινη πράξη, που στην ιδανική εκδοχή, προϋποθέτει την εσωτερική διαβούλευση και την έλλογη απόφαση (την *βούλευσιν* και την *προαίρεσιν*) και στοχεύει στην «ευδαιμονία». Η ανθρώπινη πράξη δεν παράγει κάποιο αυτόνομο προϊόν, αλλά εμπεριέχει στην επιτέλεσή της τον ίδιο τον σκοπό της, αφού η επιτυχής πράξη συμβάλλει σε τελική ανάλυση σε μια ευτυχισμένη ζωή. Η ευδαιμονία, που είναι ο σκοπός της πράξης, αποτελεί μια ολοκλήρωση της ζωής, που συνίσταται στο σύνολο των πράξεων, που επιλέγει κανείς να κάνει, επειδή ακριβώς πιστεύει ότι αυτό είναι το σωστό και το δίκαιο. Η πρακτική γνώση δεν πρέπει όμως να συγχέεται με τη θεωρητική γνώση. Η ηθική και πολιτική δεν φθάνουν ποτέ στην ακρίβεια και την βεβαιότητα των θεωρητικών επιστημών, γιατί το αντικείμενό τους εμπεριέχει πάντοτε έναν απροσδιόριστο παράγοντα. Επιπλέον, η βασική επιδίωξη της πρακτικής γνώσης δεν είναι θεωρητική, δεν είναι η απόκτηση γνώσης για τη γνώση, αλλά η επιτυχία στην πράξη⁵.

Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη είναι προσαρμοσμένη στα δεδομένα της ελληνικής πόλης και απευθύνεται σε έναν μόνο τύπο ανθρώπου: στο μέσο ελεύθερο πολίτη. Η αρετή του πολίτη επηρεάζεται κατ' αρχήν από τη βούλησή του να συμμετέχει στα κοινά. Δεν υπάρχει δικαίωση του ανθρώπου έξω από την κοινωνική και πολιτική ζωή. Ο άνθρωπος που διάγει «βίον μονώτην» δεν είναι κατάσταση επιθυμητή καθώς μία τέτοια ζωή αντιστρατεύεται την ανθρώπινη φύση. Με την έννοια αυτή, ο άνθρωπος ορίζεται από τον Αριστοτέλη ως «ζώο πολιτικό», ως ζώο προορισμένο να ζήσει εντός της πολιτικής κοινότητας: «Για τον μοναχικό άνθρωπο η ζωή είναι δύσκολη, γιατί δεν είναι εύκολο μένοντας μόνος να βρίσκεται κανείς σε

⁵ Εδώ κυρίως εντοπίζεται η ριζική διαφοροποίηση των δύο τομέων, που καθιστά τις επιτεύξεις τους μη συγκρίσιμες: «Η έρευνά μας δεν στοχεύει, όπως οι άλλες έρευνες, στην καθαρή θεωρία. Επιχειρούμε τη διερεύνησή μας όχι για να γνωρίσουμε τι είναι η αρετή, αλλά για να γίνουμε οι ίδιοι αγαθοί». (Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1103b 26-28).

συνεχή δράση. Μαζί με άλλους όμως αυτό είναι πολύ πιο εύκολο (Άριστ., *Ηθ. Νικ.* 1170a 5-6).

Είναι φανερό ότι η πόλις είναι κάτι το φυσικό, και ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του πολιτικό ζώο (Άριστ., *Πολ.* 1253a 9-11).

Ο ελεύθερος πολίτης, αυτός που έχει τη δυνατότητα να άρχει και να άρχεται, αυτός που έχει τη δυνατότητα να ζει όπως θέλει και όχι να καθορίζεται από άλλους (Άριστ., *Πολ.* 1317b 12), θα επιδιώξει την ευδαιμονία εντός των θεσμών της πόλεως. Θα επιδιώξει το «αγαθό», που συνίσταται στη μετρημένη και έλλογη ζωή, που τον καθιστά ικανό να ασκήσει σωστά τα κοινωνικά του καθήκοντά και του διασφαλίζει εκτίμηση, φιλία και αναγνώριση από τους ομοίους του. Η ύψιστη αρετή του πολίτη είναι η «φρόνηση», που είναι μια μορφή πρακτικής σοφίας. Η φρόνηση είναι «διανοητική» αρετή, συνίσταται στην ικανότητα του ατόμου να διαχωρίζει με ορθή κρίση τη σωστή από τη λανθασμένη πράξη, το καλό από το κακό. Η αριστοτελική φρόνηση κατευθύνει την ανθρώπινη συμπεριφορά, συλλαμβάνοντας σε κάθε περίπτωση το ορθό μέτρο και προσφέρει ένα κριτήριο σωστού προσανατολισμού στη ζωή⁶. Οι υπόλοιπες αρετές έχουν ηθικό χαρακτήρα. Και αυτές είναι έξεις⁷, δηλαδή σταθερές συνήθειες του χαρακτήρα μας και όχι απλώς σύνολα συναισθημάτων ή προδιαθέσεις (μολονότι σχετίζονται με τα συναισθήματα και τις ανθρώπινες επιθυμίες).

Ο ενάρετος πολίτης αποκτά με την προσωπική του άσκηση στον αυτοέλεγχο και με την καθοριστική συμβολή της παιδείας, μια έξη, δηλαδή μια σταθερή στάση ζωής, που του επιτρέπει να υποτάσσει τις ακραίες

⁶ Συγκεκριμένα ο Αριστοτέλης αναφέρει σε δύο χωρία των *Ηθικών Νικομαχείων* τα εξής: «Πιστεύουμε ότι το χαρακτηριστικό του φρονίμου ανθρώπου είναι να μπορεί να σκέφτεται και να αποφασίζει σωστά για αυτά που είναι καλά και συμφέροντα για τον ίδιο, όχι όμως γι' αυτά που είναι εν μέρει καλά (τι είναι καλό για την υγεία του ή την ισχύ του), αλλά γι' αυτά που συμβάλλουν εν γένει στην καλή ζωή» (Άριστ., *Ηθ. Νικ.* 1140a 25-28) και: «Η φρόνηση είναι μια σταθερή συνήθεια (έξις), που ακολουθεί τον ορθό λόγο και είναι προσανατολισμένη στην πράξη, και έχει να κάνει με το τι είναι καλό και κακό για τους ανθρώπους» (Άριστ., *Ηθ. Νικ.* 1140b 4-6).

⁷ Άριστ., *Ηθ. Νικ.* 1106b 36 – 1107a 2.

επιθυμίες και τα πάθη του. Επιλέγει την ηθική στάση ζωής, με κριτήριο «τον λόγο του φρονίμου» (Ηθ. Νικ. 1107a 1-2). Η ηθική του Αριστοτέλη είναι επικεντρωμένη στην ανάδειξη ενός ιδεώδους τύπου πολίτη, του «φρονίμου», που αποτελεί υπόδειγμα και μέτρο της ηθικής συμπεριφοράς.

Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη στηρίζεται στην αναγκαία σύνδεση διανοητικής και ηθικής αρετής. Ο φρόνιμος αποτελεί κριτήριο της ηθικής αρετής: «Το έργο του ανθρώπου συντελείται τόσο σύμφωνα με τη φρόνηση όσο και με την ηθική αρετή. Γιατί η αρετή είναι αυτή που καθιστά σωστό τον σκοπό, ενώ η φρόνηση καθιστά σωστά τα μέσα γι' αυτόν τον σκοπό» (Ηθ. Νικ. 1144a 6-9). Ο ενάρετος άνθρωπος μπορεί να προσανατολίσει σωστά τον εαυτό του στους σωστούς σκοπούς του βίου, ενώ η έλλειψη αρετής μας αποπροσανατολίζει και μας εξαπατά – δεν μας επιτρέπει να κρίνουμε σωστά τις καταστάσεις και να επιδιώκουμε αυτό που όντως αξίζει να επιδιώκουμε.

Ο σκοπός του Αριστοτέλη είναι να ορίσει έναν τρόπο ζωής μέσα από τον οποίο θα μάθει κάποιος να ζει με τον ορθό τρόπο, καθώς και να ρυθμίσει την συμπεριφορά του σύμφωνα με τους κανόνες της αρετής, έτσι ώστε να οδηγηθεί στην κατάκτηση του ύψιστου αγαθού, το οποίο είναι η ευδαιμονία. Στην εργασία αυτή θα καταβάλουμε προσπάθεια να κατανοήσουμε την έννοια του τελικού τέλους και να την διαφοροποιήσουμε από αυτήν των επιμέρους τελών καθώς επίσης, και να ερμηνεύσουμε τον λόγο για τον οποίο ο Αριστοτέλης ορίζει την ευδαιμονία ως το ύψιστο αγαθό στην περιοχή του ανθρωπίνου βίου. Από την άλλη πλευρά, στόχος μας είναι να προβάλουμε το ρόλο και τη σημασία που έχει η φιλία για την πολιτική κοινωνία και «τὸ κοινῆ συμφέρον», το οποίο ως έννοια, κατέχει κεντρική θέση στα Πολιτικά του Αριστοτέλη.

Η παρούσα εργασία αποτελείται από Πρόλογο, Εισαγωγή, Δύο Κεφάλαια, Κριτική Επισκόπηση - Συμπεράσματα, Βιβλιογραφία και Περίληψη στην Αγγλική γλώσσα.

Συγκεκριμένα, στο Πρώτο Κεφάλαιο, με τίτλο: «Η ευδαιμονία ως ο τελικός σκοπός της πράξης και το έργο του ανθρώπου ως ανθρώπου κατά τον Αριστοτέλη» γίνεται εκτενής παρουσίαση των απόψεων του Αριστοτέλη για το περιεχόμενο της έννοιας της ευδαιμονίας και του τρόπου κατάκτησής της. Καταβάλλεται επίσης, προσπάθεια να κατανοηθεί πως συνδέεται η ευδαιμονία με το οικείο έργο του ανθρώπου ως ανθρώπου, όπως το έργο αυτό προσδιορίζεται από τον Αριστοτέλη στα *Ηθικά Νικομάχεια*. Καθώς η ευδαιμονία αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της αριστοτελικής ηθικής σ' αυτό το κεφάλαιο έχει ιδιαίτερη σημασία να συλλάβουμε την ευδαιμονία σε σχέση με την τελεολογική θεώρηση του Αριστοτέλη για τον άνθρωπο.

Στο Δεύτερο Κεφάλαιο, το οποίο φέρει τον τίτλο: «Η φιλία ως παράγων ευδαιμονίας στην αριστοτελική ηθική», επιχειρείται διεξοδική παρουσίαση και ανάλυση της έννοιας της φιλίας στα πρακτικού περιεχομένου συγγράμματα του Αριστοτέλη. Η φιλία είναι κορυφαία έννοια της αριστοτελικής ηθικής γι' αυτό στο συγκεκριμένο κεφάλαιο εξετάζονται τα ποιοτικά γνωρίσματα της φιλίας και τα είδη της. Δίδεται επίσης ιδιαίτερη έμφαση στον ορισμό της φιλίας στη *Ρητορική* και αναλύεται η έννοια της πολιτικής φιλίας στον Αριστοτέλη. Η φιλία σύμφωνα με την αριστοτελική διδασκαλία συνιστά σπουδαία κοινωνική αρετή. Η σημασία, που της αποδίδει ο Σταγίριτης φιλόσοφος καθρεπτίζεται στο γεγονός ότι δύο από τα δέκα βιβλία των *Ηθικών Νικομαχείων* –το όγδοο και το ένατο– καταγίνονται με την ανάπτυξη αυτού ακριβώς του θέματος.

Στο μέρος «Κριτική Επισκόπηση - Συμπεράσματα» δίδεται έμφαση στη σχέση ευδαιμονίας και φιλίας, στο κατά πόσον δηλαδή η φιλία αποτελεί ευδαιμονιστικό παράγοντα, και επιχειρείται να δοθεί απάντηση στο ερώτημα αν ο ευδαίμων άνθρωπος χρειάζεται τους φίλους. Τεκμηριώνεται επίσης, η

άποψη ότι η φυσική τάση του ανθρώπου για σύναψη φιλικών δεσμών αποτελεί απόδειξη της κοινωνικής του φύσης.

Η Εργασία ολοκληρώνεται με την παράθεση της Βιβλιογραφίας, που χρησιμοποιήθηκε καθώς και Περίληψη στην αγγλική γλώσσα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ ΩΣ Ο ΤΕΛΙΚΟΣ ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΠΡΑΞΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΩΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

1.1 Ο τελεολογικός χαρακτήρας της αριστοτελικής ηθικής

Ένα από τα βασικότερα γνωρίσματα της αρχαίας ελληνικής ηθικής είναι ο ευδαιμονιστικός της χαρακτήρας⁸. Τουτέστιν, η αρχαία ελληνική ηθική είναι κατά κύριο λόγο ευδαιμονιστική και αυτό απορρέει από το γεγονός ότι οι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι στην πλειονότητά τους θεωρούν την ευδαιμονία ως το τελικό ανθρώπινο αγαθό, ως τον έσχατο σκοπό στον οποίο αποβλέπει η έλλογη ανθρώπινη δράση. Το πρόβλημα του πώς κατακτάται η ευδαιμονία αποτέλεσε κεντρικό ζήτημα στον αρχαίο ελληνικό στοχασμό.

Όπως επισημαίνει ο Γρηγόρης Βλαστός (G. Vlastos), κατά το *Ευδαιμονιστικό Αξίωμα*, «όπως αυτό οροθετήθηκε από τον Σωκράτη», «την ευδαιμονία την επιθυμούν όλοι οι άνθρωποι ως τον έσχατο σκοπό (τέλος) όλων των ενεργειών τους»⁹. Κατά τον Βλαστό, οι αρχαίοι φιλόσοφοι συμφωνούν ότι «η ηθική συμπεριφορά...προσφέρει τις καλύτερες προοπτικές για ευδαιμονία» αλλά, οι απόψεις τους δίστανται, όσον αφορά τη σχέση αρετής και ευδαιμονίας¹⁰. Στη θεώρησή του Βλαστού ο Αριστοτέλης, όσο και ο Πλάτων, κατατάσσονται στους φιλοσόφους εκείνους, που δέχονται ότι η

⁸ Βλ. σχετ. Α. Μπαγιόνας, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής ηθικής από τους Προσωκρατικούς ως την Αρχαία Ακαδημία*, σ. 18. Για περισσότερα χαρακτηριστικά της αρχαίας ελληνικής ηθικής βλ. σ. 18-22 του ίδιου έργου.

⁹ Σωκράτης: *Ειρωνευτής και ηθικός φιλόσοφος*, μτφρ.: Π. Καλλιγιάς, Προλεγόμενα - Επιμέλεια μετάφρασης Α. Νεχαμάς, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Ι.Δ. Κολλάρου κ' Σίας Α. Ε., 1993, σ. 300. Προκειμένου να γίνει κατανοητός ο χαρακτήρας της ευδαιμονίας ως τελικού σκοπού ο Βλαστός παραπέμπει στον πλατωνικό διάλογο *Συμπόσιον* (205α 2-4).

¹⁰ *Οπ. π.*, σ. 301. Η σχέση αρετής και ευδαιμονίας μπορεί να είναι α) καθαρά εργαλειώδη, β) συστασιακή, αλλά μόνο εν μέρει» και γ) συστασιακή *in toto*, δηλαδή καθ' ολοκληρίαν (σ. 301-302).

σχέση αρετής και ευδαιμονίας είναι συστασιακή, αλλά μόνο εν μέρει, που σημαίνει ότι η αρετή αποτελεί ασφαλώς θεμελιώδη προϋπόθεση για την ευδαιμονία, αλλά ότι υπάρχουν και ορισμένα εξωτερικά αγαθά, που συμβάλλουν και αυτά στην επίτευξη της ευδαιμονίας

Όπως είναι γνωστό, ο Αριστοτέλης (384-322 π. Χ.)¹¹ πρώτος προσπάθησε συστηματικά να αναλύσει το πώς ορίζεται η ευδαιμονία και πώς επιδιώκεται με την ανθρώπινη δραστηριότητα. Στην προσπάθειά του αυτή αφιέρωσε τρεις ηθικές πραγματείες, τα *Ηθικά Νικομάχεια*, τα *Ηθικά Ευδήμεια*, και τα *Ηθικά Μεγάλα*. Προγενέστεροι και μεταγενέστεροι του Αριστοτέλη φιλόσοφοι έχουν προσεγγίσει ο καθένας με το δικό του ξεχωριστό τρόπο το θέμα της ευδαιμονίας. Όμως, ο Αριστοτέλης είναι ο μόνος, που επιχείρησε συστηματική και ενδελεχή διερεύνηση του θέματος αυτού συγγράφοντας τις προαναφερθείσες πραγματείες. Δεν είναι τυχαίο που τα *Ηθικά Νικομάχεια* μαζί με τα *Πολιτικά* έχουν θεωρηθεί ότι συνιστούν «εγχειρίδιο για την ευδαιμονία»¹².

Στη φιλοσοφία του Σταγίριτη φιλοσόφου οι ηθικές του αντιλήψεις, οι οποίες αναπτύσσονται συστηματικά στα ηθικά του έργα, είναι πάντοτε απόλυτα αλληλένδετες με την πολιτική¹³. Η ηθική είναι μέρος της πολιτικής επιστήμης¹⁴ και έχουν ως τελικό σκοπό τους, η πρώτη την ευδαιμονία του κάθε ατόμου ξεχωριστά (το μέρος άτομο εντάσσεται στο όλον) και η δεύτερη, την ευδαιμονία όλων των πολιτών. Η ηθική συνδέεται με την πολιτική στη

¹¹ Για τη ζωή και το έργο του Αριστοτέλη βλ. I. Düring, *Aristotle in the Ancient Biographical Tradition*, Göteborg Elanders Boktryckeri Aktiebolag, 1957 · C. Natali, *Aristotle: His Life and School*, ed. by D.S. Hutchinson, Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2013.

¹² Βλ. A. W. H. Adkins, *Merit and Responsibility: A Study in Greek Values*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1959, σ . 316.

¹³ Βλ. σχετ. Δ. Κούτρας, *Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους*, σ. 11.

¹⁴ Βλ. W.D. Ross, *Αριστοτέλης*, μτφρ.: Μαριλίτσα Μήτσου, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1991, σ. 265. Στα *Ηθικά Μεγάλα* αναφέρεται: «μέρος ἐστὶν ἄρα ὡς ἔοικεν, καὶ ἀρχὴ ἢ περὶ τὰ ἦθη πραγματεία τῆς πολιτικῆς. τὸ δ' ὅλον καὶ τὴν ἐπωνυμίαν δικαίως δοκεῖ ἂν μοι ἔχειν ἢ πραγματεία οὐκ ἠθικὴν ἀλλὰ πολιτικὴν» (1181b 25 – 1182a 1). Πβ. Ρητ. 1356a 26-27.

θεώρηση του Αριστοτέλη¹⁵, διότι η ηθική τελείωση του ανθρώπου δεν νοείται χωρίς την ύπαρξη της πολιτικής κοινότητας. Ύπατος σκοπός της ηθικής επιστήμης κατά τον Αριστοτέλη είναι να καταδείξει σε τι συνίσταται το υπέρτατο αγαθό (τὸ ἄριστον) για τον άνθρωπο και πώς αυτό μπορεί να επιτευχθεί. Η πολιτική επίσης, ως «κυριωτάτη καὶ μάλιστα ἀρχιτεκτονική ἐπιστήμη» (*Ηθ. Νικ.* 1094a 27-28) επιδιώκει και αυτή με τη σειρά της να εξασφαλίσει τους όρους για την προαγωγή της αρετής, ώστε να καταστεί έτσι δυνατή η επίτευξη της ευδαιμονίας.

Τα *Ηθικά Νικομάχεια*, που κατά πάσα πιθανότητα οφείλουν το όνομά τους στο Νικόμαχο, τον πατέρα του Αριστοτέλη, ή στον υιό του, που πέθανε έφηβος, αποτελούν το σπουδαιότερο έργο του Αριστοτέλη, στην περιοχή της ηθικής. Ο φιλόσοφος στο πρώτο βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων* προσπαθεί να προσδιορίσει τον υπέρτατο σκοπό της ζωής του ανθρώπου και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το ιδανικό τέρας της ηθικής πορείας του ανθρώπου είναι η επίτευξη της ευδαιμονίας. Επιθυμεί να συλλάβει σε γενικές γραμμές τη φύση του ανθρώπινου αγαθού, το οποίο ταυτίζει με την ευδαιμονία, και επιχειρεί να προσδιορίσει την επιστήμη της οποίας η ευδαιμονία είναι αντικείμενο (*Ηθ. Νικ.* 1094a 25-26). Η έννοια της ευδαιμονίας στην αριστοτελική ηθική είναι συναρτημένη με την έννοια του αγαθού. Η ευδαιμονία κατά τον Αριστοτέλη αποτελεί τέλειον αγαθόν και τέλειο σημαίνει «τὸ καθ' αὐτὸ αἰρετὸν ἀεὶ καὶ μηδέποτε δι' ἄλλο»¹⁶.

Ο Σταγίριτης φιλόσοφος καταλήγει σ' αυτό το συμπέρασμα ακολουθώντας την εξής συλλογιστική πορεία: Υποστηρίζει ότι κάθε τέχνη

¹⁵ Για τη σχέση ηθικής και πολιτικής στον Αριστοτέλη βλ. ενδεικτικά Δ. Κούτρας, *Η κοινωνική ηθική του Αριστοτέλους*, Αθήναι, Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών, 1973, σ. 28-37' G. Santas, «Η σχέση μεταξύ ηθικής και πολιτικής στον Αριστοτέλη», στο: Κ. Βουδούρης (εκδ.), *Αριστοτελική πολιτική φιλοσοφία*, Αθήνα, Διεθνές Κέντρον Ελληνικής Φιλοσοφίας και Πολιτισμού, 1995, 157-178, και κυρίως σ. 167-170. Ενδιαφέρουσα ανάλυση για τον σκοπό της πολιτικής επιστήμης βλ. J. Coleman, *Ιστορία της πολιτικής σκέψης: Από την Αρχαία Ελλάδα ως τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους*, Τόμ. Α', μτφρ.: Γ.Ε. Χρηστίδης, επιμ.: Π.Σ. Βαλλιανός, Αθήνα, εκδ. Κριτική, 2005, σ. 303-307.

¹⁶ Βλ. Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1097a 28-34.

και κάθε έρευνα, κάθε πράξη και κάθε επιλογή αποσκοπεί σε κάποιο αγαθό και γι' αυτό το λόγο το αγαθό έχει οριστεί ως αυτό στο οποίο τα πάντα αποσκοπούν¹⁷. Πρόκειται για την εναρκτήρια πρόταση των *Ηθικών Νικομαχείων*, όπου διαγράφεται η κεντρική ιδέα όλης της πραγματείας και μας εισάγει στον πυρήνα της αριστοτελικής σκέψης. Κάθε πράξη έχει ως στόχο κάποιο αγαθό, που είναι διαφορετικό απ' τον εαυτό της. Υπάρχουν όμως, πολλές πράξεις και τέχνες, όπως υπάρχουν και πολλοί σκοποί. Κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα στοχεύει στην πραγματοποίηση κάποιου σκοπού, δηλαδή στην απόκτηση κάποιου αγαθού¹⁸, που με τη σειρά του εξυπηρετεί κάποιον άλλον σκοπό και ούτω καθεξής. Έτσι, λοιπόν, όλες οι ανθρώπινες δραστηριότητες αποτελούν μία αλυσίδα από τέλη, τα οποία αποτελούν μέσα για την επίτευξη υψηλότερων σκοπών, όπως είναι για παράδειγμα, ο πλούτος ή η υγεία. Μέσα όμως, σ' αυτήν την κλίμακα των τελών θα πρέπει να υποτεθεί ένα τέρμα, ένας έσχατος σκοπός, στον οποίο κατατείνουν όλες οι ενέργειες των ανθρώπων¹⁹. Η ευδαιμονία ή το ανθρώπινο αγαθό είναι αυτό που αποτελεί τον ύπατο και απώτερο σκοπό της ανθρώπινης δραστηριότητας, το ύψιστο και υπέρτατο αγαθό, «τὸ ἄριστον»²⁰, όπως το ονομάζει ο Αριστοτέλης, το οποίο το επιδιώκουμε αποκλειστικά γι' αυτό το ίδιο και όχι για να αποκτήσουμε άλλα αγαθά. Όλα τα επιμέρους αγαθά, εκτός της ευδαιμονίας, δεν μπορούν να θεωρηθούν αυτοσκοποί, αφού δεν είναι παρά μόνο μέσα για την επίτευξή της. Η ευδαιμονία αποτελεί αυτοσκοπό και αγαθό αυτό καθαυτόν.

¹⁷ Βλ. Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1094a 1-3: «Πᾶσα τέχνη καὶ πᾶσα μέθοδος, ὁμοίως δὲ πράξις τε καὶ προαίρεσις, ἀγαθοῦ τινὸς ἐφίεσθαι δοκεῖ· διὸ καλῶς ἀπεφήναντο τὰγαθόν, οὐδ' ἄντ' ἐφίεται».

¹⁸ Σχόλια για τη θέση αυτή του Αριστοτέλη βλ. C. Barrachi, *Aristotle's Ethics as First Philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, σ. 56.

¹⁹ Βλ. σχετ. Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1097a 15-28. Για το θέμα αυτό βλ. W.D. Ross, *Αριστοτέλης*, σ. 266 · Δ. Κούτρας, *Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους*, σ. 12-14. · T. Irwin, *Κλασική σκέψη*, μτφρ.: Γ. Βογιατζής, Αθήνα, εκδ. Πολύτροπον, 2005, σ. 271-272.

²⁰ Βλ. Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1094a 22.

Ο T. Nagel²¹ παρατηρεί ότι ο Αριστοτέλης τάσσεται υπέρ του ενός και μοναδικού τελικού σκοπού, που επιδιώκουν οι άνθρωποι με τις πράξεις τους, σκοπός ο οποίος οδηγεί στην τελειότητα της ευδαιμονίας, και αποδέχεται την θέση του Αριστοτέλη σχετικά με την ύπαρξη μιας σειράς επιμέρους τελών στις διάφορες πτυχές της ανθρώπινης ζωής και των επιστημών, που όλα κατατείνουν στην κατάκτηση του κατ' άνθρωπον αγαθού. Είναι φανερό κατά τον Nagel ότι για τον Αριστοτέλη ο παράγων, που νοηματοδοτεί την ανθρώπινη δραστηριότητα δεν είναι άλλος από την επιδίωξη, την αναζήτηση ενός τελικού αγαθού, ενός τελικού τέλους, προς το οποίο όλες οι προσπάθειές μας συγκλίνουν.

Ο Αριστοτέλης αναπτύσσοντας τον συλλογισμό του σχετικά με τον προσδιορισμό της ουσίας της ευδαιμονίας παρατηρεί:

«Αν λοιπόν πράγματι υπάρχει κάποιο τέλος σε όλες τις πράξεις μας, ένα τέλος που το θέλουμε γι' αυτό το ίδιο και όλα τα άλλα για χάρη του, και αν δεν επιδιώκουμε το καθετί για χάρη κάποιου άλλου πράγματος (γιατί τότε θα φτάναμε, βέβαια, στο άπειρο, με αποτέλεσμα η επιθυμία και η προσπάθειά μας να είναι κενή περιεχομένου και μάταιη), είναι φανερό ότι αυτό το τέλος είναι το αγαθό, και μάλιστα το υπέρτατο αγαθό. Δε θα πρέπει τότε να πούμε ότι η γνώση αυτού του υπέρτατου αγαθού έχει μια ιδιαίτερη βαρύτητα για τη ζωή μας, και ότι σαν τοξότες που έχουμε τον συγκεκριμένο στόχο, πετυχαίνουμε και εμείς μέσω αυτού ευκολότερα και αποτελεσματικότερα το πρότερον;²²»

²¹ Βλ. σχετ. "Aristotle on Eudaimonia" στο: *Essays on Aristotle's Ethics*, edited by Amélie Oksenberg, Rorty, Berkley, University of California Press, 1980, 7-15, σ. 11. Πβ. J.L. Acrill, "Aristotle on Eudaimonia" στο: *Essays on Aristotle's Ethics*, 15-33. Ενδιαφέρουσα ανάλυση της άποψης του Αριστοτέλη ότι «τα ανθρώπινα όντα ενεργούν πάντοτε ενόψει κάποιου σκοπού», βλ. Mortimer J. Adler, *Ο Αριστοτέλης για όλους: Δύσκολος στοχασμός σε απλοποιημένη μορφή*, μτφρ.: Π. Κοτζιά-Παντελή, πρόλ.: Δ. Λυπουρλής, Αθήνα, εκδ. Παπαδήμα, 1996, σ. 99-100.

²² «Εἰ δὴ τι τέλος ἐστὶ τῶν πρακτῶν ὃ δι' αὐτὸ βουλόμεθα, τᾶλλα δὲ διὰ τοῦτο, καὶ μὴ πάντα δι' ἕτερον αἰρούμεθα (πρόεισι γὰρ οὕτω γ' εἰς ἄπειρον, ὥστ' εἶναι κενὴν καὶ ματαίαν τὴν ὄρεξιν), δὴλον ὡς τοῦτ' ἂν εἴη τὰγαθὸν καὶ τὸ ἄριστον. ἄρ' οὖν καὶ πρὸς τὸν βίον ἢ γνῶσις

Ο Αριστοτέλης έχει ήδη αναφέρει ότι καθετί αποβλέπει στην επίτευξη ενός ορισμένου τέλους, το οποίο εκλαμβάνεται ως αγαθό και ολοκληρώνει τον συλλογισμό του ως εξής: Αν κάθε τέλος-αγαθό καθίσταται κάθε φορά απλώς μέσο για την επίτευξη ενός ανώτερου τέλους, τότε οι επιλογές μας και οι προσπάθειες μας κινδυνεύουν να αποβούν μάταιες, αφού η αλυσίδα των τελών θα προχωρούσε επ' άπειρον. Συνεπώς, κατά τον Αριστοτέλη, υπάρχει κάποιο απώτερο, ένα και μοναδικό τέλος, που δεν αποτελεί το ίδιο μέσο για κάποιο επιπλέον τέλος. Χρειάζεται δηλαδή, πάντοτε να υπάρχει ένα τελικό τέλος της ανθρώπινης πρακτικής δραστηριότητας για χάρη του οποίου εκτελούνται όλες οι σκόπιμες πράξεις. Και αυτό είναι το τελικό αγαθό.

Ο Αριστοτέλης προοδευτικά τεκμηριώνει τη θέση για την ευδαιμονία²³ ως το ύψιστο πρακτικό αγαθό και, επομένως, ως την ύψιστη στιγμή της ανθρώπινης τελείωσης και αυτοπραγμάτωσης. Η ευδαιμονία ορίζεται ως ευζωία (εὖ ζῆν) και ευπραξία (εὖ πράττειν) (Ηθ. Νικ. 1098b 21), ως «ψυχῆς ἐνέργειά τις κατ' ἀρετὴν τελείαν» (Ηθ. Νικ. 1102a 5-6). Η ευδαιμονία συνεπάγεται ότι το ανθρώπινο ον οφείλει να ζει κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να πραγματώνεται η ανθρώπινη αριστεία.

αὐτοῦ μεγάλην ἔχει ῥοπήν, καὶ καθάπερ τοξόται σκοπὸν ἔχοντες μᾶλλον ἂν τυγχάνοιμεν τοῦ δέοντος» (Ηθ. Νικ. 1094a 18-24).

²³ Συνήθως ο όρος ευδαιμονία αποδίδεται ή μεταφράζεται με τον όρο ευτυχία. Σύμφωνα με πολλούς ερευνητές η λέξη ευτυχία δεν αποδίδει πλήρως τη σημασία της ευδαιμονίας, αφού η ευδαιμονία δεν αποτελεί απλώς μια γενική κατάσταση ευτυχίας και ευημερίας, αλλά είναι «ἐνέργεια της ψυχῆς σύμφωνα με την ἀρετή». Κατά τον R.J. Sullivan για παράδειγμα, η λέξη ευδαιμονία θα πρέπει να μεταφράζεται ως το μη δεσμευτικό «η καλή ζωή» (*Morality and the Good Life: A Commentary on Aristotle's Nicomachean Ethics*, Memphis, Memphis State University Press, 1980, σ. 15 και 178, υποσημ. 5). Πβ. J.M. Cooper, *Reason and Human Good in Aristotle*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1975, σ. 89. Ο G.J. Hughes μεταφράζει «το ουσιαστικό “εὐδαιμονία” ως “ολοκληρωμένη ζωή” (fulfilled life) ή απλώς “ολοκλήρωση” (fulfilment) και το επίθετο “εὐδαίμων” ως “ολοκληρωμένος” (fulfilled)» (*Ηθικά Νικομάχεια: Ένας οδηγός ανάγνωσης*, μτφρ.: Π. Γκολίτσης, επιστ. επιμ.: Π. Κοτζιά, Αθήνα, εκδόσεις Οκτώ, 2013, σ. 36-37).

Ο Αριστοτέλης θεωρεί την ευδαιμονία ως «τὸ πάντων ἀκρότατον τῶν πρακτῶν ἀγαθῶν»²⁴ και υπεραμύνεται του τελεολογικού χαρακτήρα²⁵ της ηθικής του και γενικότερα της κοσμοθεωρίας του υποστηρίζοντας ότι τα πάντα υπηρετούν την έννοια του τέλους. Γι' αυτό το λόγο η ηθική του Αριστοτέλη ονομάζεται *τελεολογική*²⁶ γιατί όλες οι ανθρώπινες πράξεις ιεραρχούνται με γνώμονα την ευδαιμονία, η οποία αποτελεί αυταξία και αυτοσκοπό. Η ύπαρξη ενός ύψιστου αγαθού, όπως η ευδαιμονία αποτελεί κεντρικό σημείο της αριστοτελικής ηθικής. Δεν είναι ένα αγαθό γενικό και αόριστο για τον Σταγίριτη φιλόσοφο, αλλά του προσδίδει την ονομασία «πρακτὸν ἀγαθόν»²⁷ και «ἀνθρώπινον ἀγαθόν»²⁸. Δεν αρκεί όμως, για τον Αριστοτέλη να πούμε ότι η ευδαιμονία αποτελεί υπέρτατο αγαθό όλων των ανθρώπινων ενεργειών, πρέπει επιπλέον να καθοριστεί η φύση και το περιεχόμενό της.

1.2 Η ευδαιμονία ως πραγμάτωση του ιδιαίτερου έργου του ανθρώπου ως ανθρώπου

Έτσι, ο Αριστοτέλης προχωρά στην αναζήτηση του περιεχομένου της ευδαιμονίας εξετάζοντας τα είδη των βίων²⁹, δηλαδή τους τρόπους ζωής, που

²⁴ Βλ. Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1095a 16-17.

²⁵ Βλ. M.R. Johnson, *Aristotle on Teleology*, New York, Clarendon Press, 2006, σ. 211-212 · Βλ. επίσης, H. Veatch, "Telos and Teleology in Aristotelian Ethics" στο: D.J. O'Meara (ed), *Studies in Aristotle*, Washington, The Catholic University of America Press, 1981, 193-224.

²⁶ Εκτενή αναφορά στο θέμα της τελεολογικής ηθικής του Αριστοτέλη βλ. Θ.Ν. Πελεργίνης, *Η θεμελίωση του ηθικού βίου*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1986, σ. 28-34.

²⁷ Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1097a 23.

²⁸ Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1094b 7, 13 · 1102a 14-15. Ο Αριστοτέλης ασκεί κριτική στην πλατωνική ιδέα του αγαθού, γιατί δεν την θεωρεί χρήσιμη για την πράξη. Βλ. σχετ. *Ηθ. Νικ.* 1096a 12 κ.ε.

²⁹ Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1095b 14 – 1096a 9 · *Ηθ. Εὐδ.* 1215a 35 – b 5. Για το θέμα των τριών βίων βλ. ενδεικτικά W.D. Ross, *Αριστοτέλης*, σ. 270 · Δ. Κούτρας, *Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους*, σ. 16-18 · J. Coleman, *Ιστορία της πολιτικής σκέψης: Από την Αρχαία Ελλάδα ως τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους*, σ. 308-309 · M. Pakaluk, *Aristotle's Nicomachean Ethics: An Introduction*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, σ. 54-57. Η έννοια του βίου αναδύεται στα πλαίσια της προσωπικατικής φιλοσοφίας. Βλ. σχετ. Α. Μπαγιόνας, *Ιστορία της*

επιλέγουν συνήθως οι άνθρωποι, προκειμένου να οδηγηθούν στην ευδαιμονία. Γι' αυτό, αναφέρει τρία είδη βίων, τον βίο τον *απολαυστικόν*³⁰, τον βίο τον *πολιτικόν*³¹ και τον *θεωρητικόν βίον*³². Πολλοί άνθρωποι θεωρούν ότι το αγαθό ταυτίζεται με την ηδονή, γι' αυτό και αρέσκονται στην απολαυστική ζωή. Πρόκειται για φαύλους ανθρώπους, που έχουν δουλικό φρόνημα και επιλέγουν τη ζωή των ζώων διάγοντας *βοσκημάτων βίον*³³. Αυτοί προτιμούν τις σαρκικές απολαύσεις, γιατί τους είναι πιο οικείες ή γιατί δεν έχουν συνειδητοποιήσει το γεγονός ότι υπάρχουν πληρέστερες και ανώτερες ηδονές, που συνοδεύουν άλλου είδους ανθρώπινες δραστηριότητες. Οι επίλεκτοι άνθρωποι και οι άνθρωποι της δράσης θεωρούν ως αγαθό την τιμή και γι' αυτό επιθυμούν να τους τιμούν για την αρετή τους³⁴. Όμως, η τιμή ανήκει σ' αυτόν που την κατέχει κι όχι σ' αυτόν, που προσδίδει τον έπαινο. Η αρετή, ωστόσο, σύμφωνα με τον φιλόσοφο δεν αποτελεί το ύψιστο αγαθό γιατί είναι δυνατόν κάποιος ενώ είναι κάτοχος της αρετής, να κοιμάται ή να αδρανεύει κατά τη διάρκεια της ζωής του (*Ηθ. Νικ.* 1095 b 36-37). Ο βίος της αρετής ή αλλιώς ο πολιτικός βίος δύναται να προσφέρει κατά τον Αριστοτέλη ευδαιμονία και είναι προσιτός στους ενάρετους ανθρώπους, που δεν είναι κατ' ανάγκη όλοι φιλόσοφοι.

Τέλος, ο θεωρητικός τρόπος ζωής (*vita contemplativa*) είναι ο βίος, που εξασφαλίζει την ύψιστη ευδαιμονία, είναι το υπέρτατο ιδεώδες. Αυτός ο βίος είναι αφιερωμένος στην αναζήτηση της αλήθειας των όντων, βρίσκεται πάντα σε κατάσταση ενέργειας, έχει δηλαδή ενεργητικό χαρακτήρα, κάτι που αποτελεί βασικό γνώρισμα της ευδαιμονίας. Ο συγκεκριμένος βίος, είναι

αρχαίας ελληνικής ηθικής από τους Προσωκρατικούς ως την Αρχαία Ακαδημία, σ. 28, 33. Ο πρώτος, σύμφωνα με την παράδοση, που αναφέρεται στους τρεις βίους είναι ο Πυθαγόρας. Βλ. σχετ. Cic., *Tusc. disput.*, V. 3, 8/9 και Ιάμβλ., *Βί. Πυθ.* 58.

³⁰ Βλ. σχετ. Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1095b 17.

³¹ Βλ. λ.χ. Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1095b 18 · ο πολιτικός βίος ονομάζεται από τον Αριστοτέλη και πρακτικός βίος.

³² Βλ. Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1095b 19.

³³ Βλ. Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1095b 20. Πβ. *Ηθ. Εὐδ.* 1215b 34-35.

³⁴ Βλ. σχετ. Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1095b 25-29.

εκείνος ο βίος που είναι αφιερωμένος στη θεωρία και ανήκει στη δικαιοδοσία του φιλοσόφου. Είναι ένας βίος, που εμπεριέχει το στοιχείο της αυτάρκειας και φέρνει τον άνθρωπο κοντά στο θεό. Αυτός που απολαμβάνει τον θεωρητικό βίο³⁵ αποκτά την ευδαιμονία, που προέρχεται από την άσκηση της διανοητικής αρετής της σοφίας, η οποία είναι ανώτερη από την ευδαιμονία του πρακτικού βίου σύμφωνα με τον Αριστοτέλη. Το αγαθό, που αποτελεί το ιδεώδες του θεωρητικού βίου είναι η αλήθεια και η γνώση³⁶, που κατά έναν τρόπο αποτελούν την ιδανική μορφή της ευδαιμονίας. Στο συγκεκριμένο είδος βίου, ο φιλόσοφος αναφέρεται διεξοδικά και στο 10^ο βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων*. Στα *Ηθικά Ευδήμεια*, αναφερόμενος ο Αριστοτέλης στους τρεις βίους, λέγει χαρακτηριστικά τα εξής: «τρεῖς ὀρῶμεν καὶ βίους ὄντας οὓς οἱ ἐπ' ἐξουσίας τυγχάνοντες προαιροῦνται ζῆν ἅπαντες, πολιτικόν φιλόσοφον ἀπολαυστικόν · τούτων γάρ ὁ μὲν φιλόσοφος βούλεται περὶ φρόνησιν εἶναι καὶ τὴν θεωρίαν τὴν περὶ τὴν ἀλήθειαν, ὁ δὲ πολιτικός περὶ τὰς πράξεις τὰς καλὰς (αὗται δ' εἰσὶν αἱ ἀπὸ τῆς ἀρετῆς), ὁ δ' ἀπολαυστικός περὶ τὰς ἡδονὰς τὰς σωματικάς» (1215a 35 – b 5).

Ο Αριστοτέλης αναφέρεται με συντομία και σε ένα τέταρτο είδος βίου, τον *χρηματιστικόν βίον*³⁷, χωρίς να επιμένει ιδιαίτερα σε αυτόν. Στο συγκεκριμένο βίο ο άνθρωπος εξιδανικεύει τον πλούτο και τον ανάγει σε αυτοσκοπό της ζωής. Αλλά η ζωή, που στοχεύει στην απόκτηση χρημάτων για ευνόητους λόγους δεν μπορεί με κανένα τρόπο να ταυτιστεί με τον ευδαίμονα βίο. Το χρήμα για τον Σταγίριτη φιλόσοφο αποτελεί πάντοτε μέσο για την επίτευξη άλλων πραγμάτων, συνεπώς, αυτό δεν μπορεί να είναι ο τελικός σκοπός. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι τα χρήματα είναι ένα

³⁵ Για το ιδεώδες του θεωρητικού βίου στον Αριστοτέλη βλ. ενδεικτικά, I. Düring, *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση καὶ ἐρμηνεία τῆς σκέψης του*, μτφρ.: Α. Γεωργίου – Κατσιβέλα, (Τόμος Β'), Αθήνα, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., 1994, σ. 254-260· T.B. Eriksen, *Bios Theoretikos: Notes on Aristotle's Ethica Nicomachea X, 6-8*, Oslo, Bergen, Tromsø, Universitetsforlaget, 1976.

³⁶ Βλ. ενδεικτικά, Δ. Κούτρας, *Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους*, σ. 17.

³⁷ Βλ. Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1096a 5-7.

ενδιάμεσο αγαθό, που διευκολύνει τη ζωή του ανθρώπου. Δεν μπορούν όμως, να οδηγήσουν στην επίτευξη του τελικού και μοναδικού στόχου, που είναι η ευδαιμονία. Θεωρεί ότι είναι ένα αγαθό, που μπορεί να φανεί χρήσιμο γιατί μέσω των χρημάτων μπορεί ο άνθρωπος να επιτύχει αρκετά πράγματα, όπως τιμή, δόξα και ηδονή, αλλά σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να ταυτιστεί με τον τελικό σκοπό της ζωής. Τον βίο αυτόν ο Αριστοτέλης δεν τον έχει σε υψηλή περιωπή και το ίδιο ισχύει και για τον βίο των σαρκικών ηδονών και κάθε είδους υλικών απολαύσεων³⁸.

Το υπέρτατο ιδεώδες και αγαθό για τον άνθρωπο κατά τον Αριστοτέλη πρέπει να έχει επιπλέον δύο χαρακτηριστικά: πρέπει να είναι τελικό, «τέλειον»³⁹, δηλαδή, να επιδιώκεται πάντοτε για χάρη του εαυτού του (καθ' αὐτὸ αἰρετόν)⁴⁰ και να μην αποτελεί μέσο για την επίτευξη κάποιου άλλου σκοπού και δεύτερον, πρέπει να είναι «αὐταρκες»⁴¹, κάτι που από μόνο του καθιστά τη ζωή άξια επιλογής⁴². Εκτός από τέλειο και αὐταρκες αγαθό, η ευδαιμονία σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, έχει κι ένα τρίτο χαρακτηριστικό: είναι «μη συναριθμούμενον αγαθόν»⁴³. Αυτό σημαίνει ότι η ευδαιμονία δεν είναι ένα αγαθό, που εσωκλείει εντός του πολλά άλλα αγαθά και ότι με την προσθήκη κάθε φορά ενός επιπλέον νέου αγαθού θα ήταν προτιμότερη, χωρίς να υπάρχει τέλος, αλλά ότι είναι το υπέρτατο αγαθό για την επίτευξη του οποίου όλα τα άλλα αγαθά χρησιμοποιούνται ως μέσα.

Για να καταστήσει κατανοητή ο Αριστοτέλης την θέση του, που αφορά στην τελειότητα της ευδαιμονίας, εισάγει την πλατωνική έννοια του

³⁸ Σχετικά σχόλια βλ. C. Shields, *Aristotle*, New York, Routledge, 2007, σ. 309-314.

³⁹ Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1097a 33-34, 1097b 20.

⁴⁰ Βλ. σχετ. Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1097b 33.

⁴¹ Βλ. π.χ. Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1097b 8, 1097b 14-16.

⁴² Βλ. J.L. Ackrill, "Aristotle on Eudaimonia", σ. 21-22. Η θέση του Αριστοτέλη ότι η ευδαιμονία πρέπει να είναι και αὐταρκες αγαθό εγείρει επιπρόσθετα ερμηνευτικά προβλήματα αναφορικά με τη σχέση της ευδαιμονίας, ως περιέχουσας όλα τα αγαθά, με τα ξεχωριστά ανθρώπινα αγαθά, ως μέρη που περιέχονται σε αυτή.

⁴³ Βλ. σχετ. Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1097b 16-18 · Ενδιαφέρουσα ανάλυση αυτού του χαρακτηριστικού του αγαθού βλ. Θ. Σκαλτσάς, *Ο χρυσός αιώνας της αρετής, Αριστοτελική Ηθική*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1993, σ. 22-24.

«ἔργου»⁴⁴, η οποία σημαίνει περίπου ό,τι σήμερα εννοούμε με τον όρο λειτουργία. Σύμφωνα με τον Πλάτωνα «τουτο έκάστου εἶη ἔργον ὃ ἂν μόνον τι ἢ κάλλιστα τῶν ἄλλων ἀπεργάζεται» (Πολιτ. 353a). Το έργο, επομένως ενός πράγματος συνίσταται σε αυτό, που το συγκεκριμένο πράγμα επιτελεί αποκλειστικά ή που το επιτελεί καλύτερα από κάθε άλλο πράγμα. Το έργο κάθε πράγματος το καθορίζει ο κατασκευαστής ή ο χρήστης του και όταν το έργο αυτό πραγματοποιείται, σημαίνει ότι το πράγμα αυτό εκπληρώνει τον προορισμό του. Με την έννοια του έργου συνδέεται και η έννοια της αρετής, που είναι ταυτόσημη με την έννοια της τελείωσης⁴⁵. Κατά τον Πλάτωνα, κάθε πράγμα που είναι προορισμένο να επιτελεί ένα έργο έχει μία αρετή αποκλειστικά δική του («οἰκείαν ἀρετήν», Πολιτ. 353c), χάρη στην οποία περατώνει το έργο του κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Με την έννοια του έργου ο Αριστοτέλης θέλει να προσδιορίσει ποια είναι ακριβώς η λειτουργία, η οποία προσιδιάζει στην ουσία του ανθρώπου, και να εξετάσει ποιο έργο μπορεί να επιτελέσει μόνον ο άνθρωπος. Κατά τον Σταγιρίτη φιλόσοφο, λοιπόν, το έργο και κατ'επέκταση και η ευδαιμονία του ανθρώπου εντοπίζονται «στο ίδιον»⁴⁶, την ειδοποιό διαφορά του, και γι' αυτό διερευνά την ιδιαίτερη φύση του ανθρώπινου όντος συγκρίνοντάς το με τα φυτά και τα ζώα. Η θρέψη, η αύξηση, η παραγωγή και η φθίση είναι κοινή σε ανθρώπους, φυτά και ζώα, ενώ η αίσθηση είναι κοινή σε ανθρώπους και ζώα. Εκείνο λοιπόν, το έργο, που ανήκει αποκλειστικά στον άνθρωπο και τον ξεχωρίζει έναντι των άλλων ζώων και των φυτών είναι η ανώτερη λειτουργία του λόγου⁴⁷. Το ιδιαίτερο έργο συνεπώς, των ανθρώπων συνίσταται στο ότι οι πράξεις τους καθορίζονται από το λογικό τους. Ο

⁴⁴ Βλ. σχετ. Πλάτ., Πολιτ. 352d – 353e · Πβ. Αριστ., Ηθ. Νικ. 1097b 24 - 1098a 18 · Βλ. ενδεικτικά γι' αυτό το θέμα Α. Kenny, "Happiness", *Proceedings of the Aristotelian Society*, n.s. 66 (1966), 93-102, και συγκεκριμένα σ. 96. Παραπλήσιες απόψεις βλ. Δ. Κούτρας, *Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους*, σ. 19-20.

⁴⁵ Βλ. Αριστ., Μ.τ.φ. 1021b 20-21: «καὶ ἡ ἀρετὴ τελείωσις τις».

⁴⁶ Αριστ., Ηθ. Νικ. 1097b 33-34.

⁴⁷ Αριστ., Ηθ. Νικ. 1095a 8, 1169a 5.

άνθρωπος φτάνει στην αρετή μεταβαίνοντας από το «κατὰ πάθος ζῆν» στο «κατὰ λόγον ζῆν». Απ' αυτό συνάγεται ότι για να κατακτήσει ο άνθρωπος την αγαθότητα θα πρέπει να διαθέτει και μία επιπλέον μορφή ζωής, την πρακτικήν ζωήν «τοῦ λόγον ἔχοντος»⁴⁸. Στο λογικό μέρος της ψυχῆς περιλαμβάνονται δύο υπολειτουργίες, η μία που υπακούει στο λόγο «το ἐπιπειθές λόγῳ» (*Ηθ. Νικ.* 1098a 4) και η άλλη, που είναι κάτοχος του λόγου και ενεργεί λογικά, δηλαδή «τὸ δ' ὡς ἔχον καὶ διανοούμενον» (*Ηθ. Νικ.* 1098a 4-5).

Σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν έως εδώ, έργο του ανθρώπου ως ανθρώπου είναι η έλλογη ενέργεια της ψυχῆς⁴⁹, «ο κατά λόγον ή μη άνευ λόγου βίος». Η ευδαιμονία δεν είναι τίποτα άλλο παρά η πραγμάτωση του έργου, που προσιδιάζει στον άνθρωπο, η πραγμάτωση των λογικών και κοινωνικοπολιτικών δυνατοτήτων του. Έτσι, η ευδαιμονία του ανθρώπου είναι ψυχική ενέργεια σύμφωνη με την αρετή⁵⁰, ή αν υπάρχουν περισσότερες από μία αρετές, σύμφωνα με την καλύτερη και τελειότερη από αυτές και ακόμη αξίζει να σημειωθεί ότι θα πρέπει να εκδηλώνεται όχι μόνο σε σύντομες χρονικές περιόδους αλλά «έν βίῳ τελείῳ»⁵¹, σε ολόκληρη δηλαδή τη ζωή του ανθρώπου αδιάλλειπτα. Ο ορισμός της ευδαιμονίας, οριστικοποιείται στο τέλος του πρώτου βιβλίου των *Ηθικών Νικομαχείων* ως «ενέργεια της ψυχῆς σύμφωνη με την τέλεια αρετή»⁵² και, όπως αναφέρεται, στο 1098a 17 «εἰ δὲ πλείους αἱ ἀρεταί, κατὰ τὴν ἀρίστην καὶ τελειοτάτην»⁵³.

Η συζήτηση για το ανθρώπινο αγαθό και την ευδαιμονία οδηγεί, αναπόφευκτα στη συζήτηση για την ανθρώπινη αρετή. Ο πρώτος σταθμός

⁴⁸ Βλ. Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1098a 3-4.

⁴⁹ Βλ. Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1098a 7: «ψυχῆς ἐνεργειαν καὶ πράξεις μετὰ λόγου».

⁵⁰ Βλ. σχετ. Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1098a 16-17: «ψυχῆς ἐνεργεία...κατ' ἀρετήν».

⁵¹ Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1098a 18.

⁵² Βλ. Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1102a 5-6: «ἢ εὐδαιμονία ψυχῆς ἐνεργεία τις κατ' ἀρετὴν τελείαν».

⁵³ Στα *Ηθικά Ευδήμεια* (1248b 34-37) η ευδαιμονία συσχετίζεται με την αρετή της καλοκαγαθίας, η οποία προβάλλει ως η καθολική αρετή που συνδυάζει και συμπεριλαμβάνει τις ηθικές και τις διανοητικές αρετές στο σύνολό τους.

σε αυτήν την αναζήτηση είναι η διασάφηση του περιεχομένου των εννοιών «ψυχῆς ἐνέργεια». Όπως διατείνεται ο Δημήτριος Κούτρας, η ευδαιμονία είναι ψυχική ενέργεια, που έχει ως προϋπόθεσή της την αρετή, συνοδεύεται δε από ηδονή⁵⁴. Σε όσους όμως, υποστηρίζουν ότι η ευδαιμονία είναι αρετή, ο Αριστοτέλης απαντά ότι η ευδαιμονία δεν ταυτίζεται με την αρετή, αλλά ότι η αρετή είναι το μέσο για να οδηγηθεί ο άνθρωπος στη κατάσταση της ευδαιμονίας γιατί ο άνθρωπος δεν απολαμβάνει την πραγματική ευδαιμονία χωρίς την αρετή⁵⁵. Γι' αυτό το λόγο η ηθική φιλοσοφία του Αριστοτέλη χαρακτηρίζεται *αρετολογική*⁵⁶ ή *αρεταϊκή*. Εξάλλου, η ζωή αυτών, που ζουν σύμφωνα με την αρετή είναι καθεαυτήν ευχάριστη. Για κάθε άνθρωπο σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, είναι ευχάριστο αυτό το οποίο αγαπά. Άρα, οι πράξεις, οι οποίες γίνονται σύμφωνα με την αρετή θα πρέπει να είναι «ἡδεῖαι καὶ καθ' αὐτάς» (*Ηθ. Νικ.* 1099a 14-15) · Δεν είναι δυνατόν άλλωστε να είναι αγαθός ο άνθρωπος, που δεν αισθάνεται χαρά για τις καλές του πράξεις. Η ευδαιμονία συνεπώς, δεν είναι μόνο «ἄριστον» και «κάλλιστον» αλλά και «ἡδιστον»⁵⁷ αγαθόν.

⁵⁴ Βλ. ενδεικτικά Δ. Κούτρας, *Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους*, σ. 21.

⁵⁵ Σχετικά σχόλια βλ. Christopher Rowe, Sarah Brodie, *Aristotle, Nicomachean Ethics, Translation Introduction and Commentary*, Oxford, Oxford University Press, 2002, σ. 9-22.

⁵⁶ Ο αρετολογικός αλλά και ο τελεολογικός και ο κοινωνικός χαρακτήρας της αριστοτελικής ηθικής αποτέλεσαν το βάθρο για την αναβίωση του αριστοτελισμού στην εποχή μας, με προεξάρχοντα τον Alasdair MacIntyre, στο έργο του *After Virtue: A Study in Moral, Theory*, London, Duckworth, 1981, αλλά και άλλες εργασίες του. Για τη συμβολή του MacIntyre στην αναβίωση του αριστοτελισμού βλ. ενδεικτικά Γ. Μαγγίνη, *Ο Χάμπερμας και οι Νεοαριστοτελικοί: Η ηθική του διαλόγου στον Γιούργκεν Χάμπερμας και η πρόκληση του Νεοαριστοτελισμού*, Επίμετρα: Σ. Βιρβιδάκης, Κ. Καβουλάκος, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, 2006, σ. 79-102 · Λ. Μελά, *Alasdair MacIntyre: Η ηθική μεταξύ κανόνων και αρετών*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2012.

⁵⁷ Βλ. σχετ. *Αριστ., Ηθ. Νικ.* 1099a 24-25.

1.3 Πράξη, θεωρία και ευδαιμονία

Η ευδαιμονία κατά την αριστοτελική αντίληψη δεν νοείται χωρίς την άσκηση της αρετής. Αυτό βέβαια, δεν σημαίνει ότι ο Αριστοτέλης υιοθετεί μία μονοσυστασιακή θεώρηση για τη σχέση αρετής και ευδαιμονίας. Αντιθέτως, η πραγμάτωση της ευδαιμονίας απαιτεί κατά τη γνώμη του και την ύπαρξη ενός *minimum* καλοτυχίας (ευτυχίας)⁵⁸, όπως επίσης και την ύπαρξη ορισμένων εξωτερικών αγαθών από τα οποία άλλα μεν είναι αναγκαίο να υπάρχουν, άλλα δε είναι «συνεργά και χρήσιμα»⁵⁹. Κατά τον Σταγυρίτη φιλόσοφο είναι αδύνατον, όπως επισημαίνει ο T. Irwin, «να υπερασπιστούμε την άποψη ότι ο ενάρετος είναι ευδαίμων, ακόμη και όταν τον βασανίζουν και τον προπηλακίζουν»⁶⁰. Ο Αριστοτέλης αμφιταλαντεύεται πολλές φορές για τη σχέση ευδαιμονίας και ευτυχίας αλλά τελικά τείνει προς την άποψη ότι θα ήταν ανάρμοστο («λίαν πλημμελές») να εναποθέσουμε το «μέγιστον και κάλλιστον» αγαθόν στην τύχη (1099b 24-25). Ο Αριστοτέλης στην απόφασή του να μην εκμηδενίζει την ευδαιμονιστική αξία των εξωτερικών αγαθών παρακινείται από τα «ένδοξα» τις επικρατούσες δηλαδή, αντιλήψεις στην πολιτική κοινωνία για το καλό και το κακό, σύμφωνα με τις οποίες η επίτευξη της ευδαιμονίας προϋποθέτει εκτός από την αδιάλλειπτη άσκηση της αρετής και την ύπαρξη με μέτρο ενός αριθμού εξωτερικών αγαθών. Ο Αριστοτέλης, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Αύγουστος Μπαγιόνας «δεν δέχεται τελικά ούτε την ταύτιση ούτε την αποκλειστική εξάρτηση της ηθικής ευδαιμονίας από την εξωτερική ευτυχία»⁶¹.

⁵⁸ Ενδιαφέρουσα ανάλυση για τη σχέση ευδαιμονίας και ευτυχίας στον Αριστοτέλη βλ. Α. Μπαγιόνας, *Μαθήματα ηθικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη (Μέρος Α')*, Ιωάννινα, 1979, σ. 63-78.

⁵⁹ *Ηθ. Νικ.* 1099b 27-28. Απαρίθμηση των εξωτερικών αγαθών, που συμβάλλουν στην ευδαιμονία βλ. *Ηθ. Νικ.* 1099a 31 - b 8.

⁶⁰ Βλ. T. Irwin, *Κλασική σκέψη*, σ. 273.

⁶¹ Α. Μπαγιόνας, *Μαθήματα ηθικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη*, σ. 71.

Στο δέκατο βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων*, ο Αριστοτέλης επανέρχεται στο θέμα της ευδαιμονίας και αυτή τη φορά το εξετάζει πιο διεξοδικά σε συνδυασμό με το ηθικό ζήτημα της ηδονής⁶². Κατά τον φιλόσοφο, η ολοκληρωμένη ευδαιμονία είναι άμεσα συνυφασμένη με την ηδονή, διαφορετικά δεν μπορεί να νοηθεί ως βιώσιμο και πραγματικό ιδεώδες, διότι η ηδονή είναι στενότερα δεμένη με τη φύση του ανθρώπου.

Για να απαντήσει ο Αριστοτέλης στο ερώτημα αν η ηδονή είναι αγαθό, παίρνει ως αφετηρία της επιχειρηματολογίας του την άποψη του Εύδοξου του Κνίδιου⁶³ ότι η ηδονή είναι το τελικό αγαθό και στρέφεται εναντίον αυτής της άποψης⁶⁴. Σύμφωνα με τον φιλόσοφο, η ηδονή δεν ταυτίζεται με το αγαθό, αλλά η ηδονή αποτελεί το φυσικό επακόλουθμα της ευδαιμονίας. Κάθε ηδονή δεν είναι άξια επιλογής και προτίμησης, γιατί υπάρχουν τελειότερες και ατελέστερες ηδονές. Όλοι όμως οι άνθρωποι κατά τη διάρκεια της ζωής τους επιδιώκουν ορισμένες ηδονές. Η ηδονή συνοδεύει ή ταυτίζεται με την ολοκληρωμένη ψυχοβιολογική λειτουργία κάθε έμβιου όντος. Την καταληκτική του αντίληψη περί ηδονής την παρουσιάζει ο Αριστοτέλης στο δέκατο βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων*⁶⁵. Σε κάθε αίσθηση κατά τον Σταγίριτη φιλόσοφο εμφιλοχωρεί το στοιχείο της ηδονής. Οι διάφορες ηδονές προέρχονται από συγκεκριμένες ενέργειες. Υπάρχει μεγάλη ποικιλία μεταξύ των ενεργειών, όπως αντίστοιχα και μεταξύ των ηδονών.

⁶² Βλ. αναλυτικά για το θέμα της ηδονής στον Αριστοτέλη, Μ.Δ. Ρέλλος, «Η ηδονή κατά τον Αριστοτέλη» στο: Δ.Ν. Κούτρας (εκδ.), *Η αριστοτελική ηθική και οι επιδράσεις της*, Αθήνα, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «το Λύκειον», 1996, 285-291. Για τη σχέση ευδαιμονίας και ηδονής βλ. Δ. Κούτρας, *Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους*, σ. 104-114 · Α. Μπαγιόνας, *Μαθήματα ηθικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη*, σ. 78-95.

⁶³ Ο Εύδοξος ο Κνίδιος ήταν σπουδαίος φιλόσοφος, μαθηματικός, αστρονόμος και γεωγράφος, ο οποίος περί το 367 π.Χ. ήρθε και εγκαταστάθηκε για ένα διάστημα στην Αθήνα και συμμετείχε στις εργασίες της Ακαδημίας. Αποσπάσματα από το έργο του βλ. F. Lasserre, *Die Fragmente des Eudoxos von Knidos*, herausgegeben, übersetzt und kommentiert von F. Lasserre, Berlin, W. De Gruyter, 1966.

⁶⁴ Βλ. σχετ. Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1172b 9-15.

⁶⁵ Βλ. σχετ. Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1174b 20-23: «κατὰ πᾶσαν γὰρ αἴσθησίν ἐστιν ἡδονή, ὁμοίως, δὲ καὶ διάνοιαν καὶ θεωρίαν, ἡδίστη δ' ἢ τελειοτάτη, τελειοτάτη δ' ἢ τοῦ εὖ ἔχοντος πρὸς τὸ σπουδαιότατον τῶν ὑπ' αὐτήν · τελειοῖ δὲ τὴν ἐνέργειαν ἢ ἡδονή».

Από τη μία πλευρά, βρίσκονται οι ενέργειες της «διάνοιας» και από την άλλη πλευρά, εκείνες «τῶν κατὰ τὰς αἰσθήσεις»⁶⁶. Με τον ίδιο τρόπο επομένως, διαφέρουν και οι ηδονές.

Σύμφωνα με τα προαναφερθέντα, σε κάθε ενέργεια αντιστοιχεί μία «οικεία ηδονή»⁶⁷. Χωρίς ενέργεια δεν εμφανίζεται καμία ηδονή. Η ηδονή της ενάρκτης πράξης είναι αξιόλογη ενώ, η ηδονή της κακής πράξης είναι μοχθηρή. Αληθινές ηδονές είναι μόνο οι ηδονές του ενάρκτου ανθρώπου. Προβαίνοντας σε μία αξιολόγηση των ηδονών, ο φιλόσοφος παρατηρεί ότι οι ηδονές τελειοποιούν και ολοκληρώνουν τις ενέργειες του τέλειου και ευδαίμονος ανθρώπου («ὡς ἐπιγινόμενόν τι τέλος, οἷον τοῖς ἀκμαίοις ἡ ὥρα»)⁶⁸. Γι' αυτό οι άνθρωποι πρέπει να επιδιώκουν τις πρόπουσες ηδονές, γιατί έτσι καθίσταται η ζωή τους πιο τέλεια, και να αποφεύγουν τις επαίσχυντες ηδονές, οι οποίες είναι κατὰ δεύτερο λόγο (δευτέρως) ηδονές⁶⁹ και αφορούν διεφθαρμένους ανθρώπους. Έτσι λοιπόν, συνάγεται το συμπέρασμα ότι ο Αριστοτέλης τάσσεται υπὲρ της ηδονῆς και υποστηρίζει ότι αυτή αποτελεί ένα από τα στοιχεία του ευδαίμονος βίου⁷⁰. Δεδομένου ότι όλα τα έμβια όντα ενεργούν, αυτή η ενέργειά τους εξασφαλίζει την ολοκληρωμένη τελείωσή τους. Είναι εύλογο ότι ο άνθρωπος έχει ως σκοπό του τη δράση, η οποία όταν είναι έλλογη και ενάρκτη εξασφαλίζει την ευδαιμονία. Από όλα αυτά, αβίαστα συνάγεται κατὰ τον Αριστοτέλη το συμπέρασμα ότι «ο εὐδαίμων βίος κατ' ἀρετὴν εἶναι»⁷¹. Δηλαδή, η πραγμάτωση του ευδαίμονος βίου, του τελικού σκοπού όλων των

⁶⁶ Βλ. λ.χ. Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1175a 26-27.

⁶⁷ Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1176a 4 και 1175b 14.

⁶⁸ Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1174b 32-33.

⁶⁹ Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1176a 28-29.

⁷⁰ Ο Αριστοτέλης σε πολλά σημεία της ηδονολογίας του ακολουθεί τον Πλάτωνα, ο οποίος στον διάλογο *Φίληβος*, χωρίς να ταυτίζει την ευδαιμονία με την ηδονή, αδυνατεί να συλλάβει τον ευδαίμονα βίο χωρίς την παρουσία της. Για τις περί ηδονῆς και ευδαιμονίας απόψεις του Πλάτωνα στον προαναφερθέντα διάλογο βλ. Β.Π. Σολωμού-Παπανικολάου, *Ανθρώπινος βίος και ηδονή κατὰ τον Πλάτωνα*, αδημ. Διδακτ. διατρ., Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2003, σ. 207-223, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

⁷¹ Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1177a 1-2.

ανθρώπινων ενεργειών, συνίσταται στον σύμφωνο με την αρετή βίο και όχι στο βίο των διασκεδάσεων και των υλικών απολαύσεων. Η ζωή των εναρέτων όχι μόνο εμπεριέχει την επιθυμητή ευχαρίστηση, αλλά και χαρακτηρίζεται από επιλογές, που συνάδουν με τις ευρύτερες επιδιώξεις της ζωής της πόλεως. Έτσι, η ευδαιμονία δεν έχει να κάνει με τις σωματικές ηδονές ή μόνο με αυτές αλλά με τις ηδονές, που συνοδεύουν τις κατ' αρετήν ενέργειες. Ο Αριστοτέλης επισημαίνει ότι αν η ευδαιμονία είναι κατ' αρετήν ενέργεια, φυσικό είναι να υπερέχει έναντι όλων των άλλων ενεργειών. Η αρετή ως σοφία, αλλά και ως φρόνηση προσιδιάζει στον νου, που αποτελεί το θεϊκό στοιχείο και το σπουδαιότερο πράγμα, που διαθέτει ο άνθρωπος μέσα του. Η ενέργεια που προκαλείται από την άσκηση της σοφίας, δηλαδή, η θεωρητική ενέργεια είναι η τέλεια ευδαιμονία⁷². Επομένως, ο βίος, που είναι αφιερωμένος στη δραστηριότητα της θεωρητικής διάνοιας είναι ο πλέον ευδαίμων βίος.

Με εφόδιο την αρετή ο άνθρωπος, κατά τον Αριστοτέλη, αναζητά τον ορθολογικό τρόπο δράσης καθιστώντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη ζωή άξια να την ζήσει κανείς. Η ενάρετη ζωή είναι ο ευδαίμων βίος και η ευδαιμονία υποφώσκει στις ενάρετες ενέργειες⁷³. Η αρετή την οποία εγκωμιάζει ο Αριστοτέλης⁷⁴ πρέπει να εκδηλώνεται σε πράξεις και όχι απλά να βρίσκεται σε μια λανθάνουσα κατάσταση⁷⁵.

⁷² Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1178a 5-8.

⁷³ Βλ. αναλυτικά, N. White, "Goodness and Human Aim in Aristotle's Ethics" στο: D.J. O'Meara (ed), *Studies in Aristotle*, Washington, The Catholic University of America Press, 1981, 225-246.

⁷⁴ Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1098b 33 - 1099a 3. Μια ζωή που τείνει προς το ύψιστο αγαθό, μπορεί να είναι μόνο μια ενεργητική ζωή. Σε κάθε περίπτωση σημασία έχει να εκδηλώνονται οι αγαθές ιδιότητες, που ενυπάρχουν στο υποκείμενο ως δυνατότητες.

⁷⁵ Βλ. M. Pakaluk, *Aristotle's Nicomachean Ethics*, σ. 14-16. Αναφορικά με το θέμα προτίμησης και επιλογής των πράξεων μας ο Pakaluk εντοπίζει ένα πρόβλημα καθοδήγησης, το οποίο συναρτάται με τα κριτήρια με τα οποία αποφασίζουμε ποια ενέργεια και πορεία δράσης είναι σωστό να ακολουθήσουμε. Υποστηρίζει ότι ο σκοπός του Αριστοτέλη δεν είναι απλά και μόνο να κατανοήσουμε τι είναι καλό ή κακό, αλλά κυρίως να γίνουμε καλοί και να κάνουμε ό, τι είναι ορθό. Σημασία έχει η πράξη η οποία οφείλει να πειθαρχεί στην ηθική αρετή και τη φρόνηση και όχι στη γνώση.

Ήδη από το πρώτο βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων* ο Αριστοτέλης είχε εξάρει τον θεωρητικό βίο, ως το ύψιστο ιδεώδες βίου. Και στο δέκατο βιβλίο ο φιλόσοφος επισημαίνει ότι ο θεωρητικός βίος, που συνίσταται στην ενέργεια της θεωρητικής διάνοιας, αποτελεί το ύψιστο αγαθό και συνεπάγεται την τελείωση και την αυτοπραγμάτωση του ανθρώπου. Ο πρακτικός βίος αποτελεί προπαρασκευαστικό στάδιο, που μας οδηγεί στο θεωρητικό βίο. Ο θεωρητικός βίος τοποθετείται πιο πάνω από τον ενάρετο πρακτικό βίο αλλά, δεν νοείται χωρίς αυτόν. Δεν μπορεί να διάγει κάποιος θεωρητικό βίο και να είναι ευδαίμων, αν δεν ζει ταυτόχρονα και ηθικά. Η ευδαιμονία, την οποία καρπώνεται ο άνθρωπος ασκώντας την ηθική αρετή, την οποία ο Αριστοτέλης αποκαλεί «άνθρωπική» (*Ηθ. Νικ.* 1178a 20-22), είναι κατώτερη από την ευδαιμονία του νου γιατί απουσιάζει από αυτήν το στοιχείο της αυτάρκειας⁷⁶. Δεν παύει όμως να είναι ευδαιμονία⁷⁷ και ως τέτοια είναι και αυτή πλήρης και τέλεια⁷⁸. Επιπλέον, η ευδαιμονία που προέρχεται κατά τον Αριστοτέλη από τη ζωή της πράξης είναι «πολύκοινος», μπορούν δηλαδή να έχουν πρόσβαση σε αυτήν όλοι όσοι δεν είναι «πεπηρωμένοι προς ἀρετήν»⁷⁹ (ηθικά αναίσθητοι). Η ανθρωπική ευδαιμονία προσδίδει στην αριστοτελική ηθική μία ανθρωπιστική και δημοκρατική διάσταση, αφού η κατάκτηση της ευδαιμονίας δεν είναι μόνο το προνόμιο των σοφών, αλλά και όλων των ενάρετων ανθρώπων, που δραστηριοποιούνται ως ενεργοί πολίτες στο πλαίσιο της πολιτικής κοινότητας. Ο Σταγίριτης φιλόσοφος, λοιπόν, αναγνωρίζει και τα δύο είδη ευδαιμονίας. Όμως, γι' αυτόν πρωτεύουσα θέση κατέχει η ευδαιμονία του θεωρητικού βίου, η οποία ανήκει στους φιλοσόφους. Η προτίμησή του στην ευδαιμονία που συνδέεται με τη θεωρία δικαιολογείται από το γεγονός ότι ήταν ο ίδιος φιλόσοφος και, όπως

⁷⁶ Βλ. σχετ. *Αριστ., Ηθ. Νικ.* 1178a 23 – 1178b 7.

⁷⁷ Βλ. σχετ. *Αριστ., Ηθ. Νικ.* 1177a 1-2: «δοκεῖ δ' ὁ εὐδαίμων βίος κατ' ἀρετὴν εἶναι».

⁷⁸ Για την άποψη αυτή βλ. H.-G. Gadamer, *The Idea of the Good in Platonic-Aristotelian Philosophy*, Translated and with an Introduction and Annotation by P. Christopher Smith, New Haven and London, Yale University Press, 1986, σ. 176.

⁷⁹ *Αριστ., Ηθ. Νικ.* 1099b 18-20.

παρατηρεί ο A.W.H. Adkins, «τίποτα δεν θα μπορούσε να είναι πιο φυσικό για έναν φιλόσοφο από το να ισχυριστεί ότι η πιο ικανοποιητική ζωή είναι αυτή της διανοητικής δραστηριότητας»⁸⁰.

Παρά την έμφαση στη μετρημένη και ενάρετη ζωή που διατρέχει τα ηθικά συγγράμματα του Αριστοτέλη και στην ευδαιμονία που εξασφαλίζει η άσκηση των ηθικών αρετών και η φρόνηση, τα *Ηθικά Νικομάχεια* κλείνουν με ένα εγκώμιο στον βίο του σοφού και όχι του φρονίμου. Ένα εγκώμιο στην καθαρά θεωρητική δραστηριότητα, που παρουσιάζεται ως ο μόνος ελεύθερος, αυτάρκης και πλέον ηδύς βίος. Η ευδαιμονία που μπορεί να επιτύχει ο σοφός μπορεί να παραλληλιστεί μόνο με τη θεϊκή ευδαιμονία⁸¹. Το εγκώμιο του θεωρητικού βίου απαντά και στον *Προτρεπτικόν*, όπου στο απόσπασμα 4 (W 4) (W.D. Ross) περιέχεται δύο φορές η προτροπή «φιλοσοφητέον»⁸², πράγμα που συνεπάγεται την προτεραιότητα της θεωρίας έναντι της πράξης στη σκέψη του Αριστοτέλη.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι ο Αριστοτέλης στα *Ηθικά Ευδήμεια*⁸³ δεν δίνει τα πρωτεία στον θεωρητικό βίο. Όπως επισημαίνεται

⁸⁰ *Merit and Responsibility*, σ. 346.

⁸¹ «Αν λοιπόν η ευδαιμονία είναι ενέργεια που ακολουθεί την αρετή, είναι εύλογο να ακολουθεί την ύψιστη αρετή – και αυτή θα είναι η αρετή του άριστου μέρους μας. Είτε ο νους είναι αυτό είτε κάτι άλλο, αυτό που θεωρούμε ότι εκ φύσεως άρχει και ηγείται και έχει γνώση για τα καλά και τα θεϊκά, είτε γιατί είναι και το ίδιο θεϊκό είτε γιατί είναι το πιο θεϊκό πράγμα που έχουμε μέσα μας, η δική του ενέργεια, η σύμφωνη με την αρετή που του αντιστοιχεί, θα είναι η πλήρης ευδαιμονία. Ότι είναι στην ουσία της θεωρητική, έχει ήδη ειπωθεί...Σωστά πιστεύουμε ότι η θεωρία είναι η μόνη, που αγαπιέται για την ίδια. Από αυτήν δεν προκύπτει τίποτε άλλο εκτός από την ίδια την άσκηση της θεωρίας, ενώ από τις πρακτικές ενασχολήσεις προσποριζόμαστε και κάτι επιπλέον, μικρότερο ή μεγαλύτερο, εκτός από την ίδια την πράξη» (Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1177a 12 κ. ε.). Για την προτίμηση του Αριστοτέλη στη θεωρητική διάνοια έναντι της πρακτικής βλ. π.χ. *Ηθ. Νικ.* 1141a 16 κ. ε. 1144a 5-6 1145a 6-7.

⁸² *Προτρεπτικός*: «...δεῖ τοίνυν ὀρέγεσθαι τῆς ἐπιστήμης κτᾶσθαι τε αὐτὴν καὶ χρῆσθαι αὐτῇ προσηκόντως, δι' ἧς πάντα ταῦτα εὖ θησόμεθα. φιλοσοφητέον ἄρα ἡμῖν, εἰ μέλλομεν ὀρθῶς πολιτεύεσθαι καὶ τὸν ἑαυτῶν βίον διάξειν ὠφελίμως...φιλοσοφητέον ἐκ παντὸς τρόπου, ὡς μόνης φιλοσοφίας τὴν ὀρθὴν κρίσιν καὶ τὴν ἀναμάρτητον ἐπιτακτικὴν φρόνησιν ἐν ἑαυτῇ περιεχούσης».

⁸³ Για την ιδιαιτερότητα της πραγματείας αυτής του Αριστοτέλη βλ. Μ. Δραγώνα-Μονάχου «Το φιλοσοφικό ενδιαφέρον των *Ηθικών Ευδημείων*», στο: Δ.Ν. Κούτρας (εκδ.), *Η αριστοτελική*

από τον I. Düring, «στα *Ηθικά Ευδήμεια* ο Αριστοτέλης δεν προβάλλει ως ιδεώδες έναν βίον θεωρητικόν υπό την έννοια μιας *vita contemplativa* αλλά μια ζωή καλών πράξεων· μια ζωή στην οποία οι αρετές πραγματώνονται διαμέσου των πράξεων οι οποίες πηγάζουν απ' αυτές και μάλιστα ως αυτοσκοπός»⁸⁴.

Ορισμένοι ερμηνευτές θεωρούν ότι ο βίος του φρονίμου και ο βίος του σοφού δεν είναι ασυμβίβαστοι, αφού ο ένας τύπος ανθρώπου δεν αποκλείει τον άλλο. Άλλοι πάλι υποστηρίζουν ότι ο βίος της θεωρίας είναι ένα πλατωνικό κατάλοιπο, από το οποίο ο Αριστοτέλης δεν θέλησε ή δεν μπόρεσε ποτέ να απαλλαγεί.

Στα *Πολιτικά* ο Αριστοτέλης διατυπώνει επίσης ορισμένες σημαντικές θέσεις αναφορικά με τη σχέση πολιτικής επιστήμης, πολιτικής κοινωνίας και ευδαιμονίας. Η πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη⁸⁵ δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί ανεξάρτητα από την ηθική φιλοσοφία του, αλλά ούτε και ανεξάρτητα από το ιστορικό υπόβαθρο του ελληνικού κόσμου, του 4^{ου} π.Χ. αιώνα, το οποίο ήταν άρρηκτα συνδεδεμένο με τον θεσμό της πόλης-κράτους. Ο όρος πολιτική έχει εφαρμογή όχι μόνο στη μελέτη της φύσης της πολιτικής κοινωνίας και της πολιτικής εξουσίας, αλλά και στην ίδια την ηθική θεωρία. Η ανώτερη μορφή κοινωνίας είναι η πολιτική κοινωνία εντός της οποίας μπορεί να ριζώσει και να ανθίσει το δέντρο της ευδαιμονίας, γιατί μόνο στην κοινωνία της πόλεως οι διανοητικές και ηθικές αρετές, από την άσκηση των οποίων καθίστανται οι άνθρωποι ευδαίμονες, μπορούν να φθάσουν στην τελειώσή τους.

ηθική και οι επιδράσεις της, Αθήνα, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «το Λύκειον», 1996, 81-94.

⁸⁴ Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και έρμηνεία τῆς σκέψης του, Τόμ. Β', σ. 220. Ο Düring στηρίζει αυτήν του την άποψη στο χωρίο 1248b 34-37 των *Ηθικών Ευδημείων*.

⁸⁵ Για τις βασικές αρχές της πολιτικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη βλ. ενδεικτικά F. Wolff, *Ο Αριστοτέλης και η πολιτική*, μτφρ.: Κ.Ν. Πετρόπουλος, Αθήνα, 1995 · W. Kullmann, *Η πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη*, μτφρ.: Α. Ρεγκάκος, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1996 · Δ.Ι. Παπαδής, *Η πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη*, Τόμος Α', Αθήνα, Ινστιτούτο του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, 2001.

Ο Αριστοτέλης αρχίζει την ανάλυση της πολιτικής επιστήμης στα *Πολιτικά* με τον ισχυρισμό ότι κάθε πόλη είναι ένα είδος κοινωνίας («πᾶσαν πόλιν ὀρῶμεν κοινωνίαν τινὰ οὖσαν») (1252a 1) και ότι κάθε κοινωνία έχει συσταθεί με σκοπό την κατάκτηση κάποιου αγαθού⁸⁶. Επειδή η κοινωνία της πόλης είναι «πασῶν κυριωτάτη» (1252a 5) και εμπεριέχει όλες τις άλλες μορφές κοινωνίας⁸⁷, έπεται ότι και το αγαθό, που αυτή επιδιώκει είναι το πιο σημαντικό. Το αγαθό αυτό δεν είναι άλλο από την ευδαιμονία. Κατά τον Αριστοτέλη η πόλη, που υπάρχει φύσει⁸⁸, και συγκροτείται από έναν ορισμένο αριθμό κωμών, διαθέτει τη μέγιστη δυνατή αυτάρκεια και μπορεί μεν να συστάθηκε για την εξασφάλιση των αναγκών της ζωής, υπάρχει όμως για το «εὖ ζῆν», δηλαδή την ευδαιμονία⁸⁹. Η πόλη εμφανίζεται κατά αυτόν τον τρόπο ως μία ηθική κοινωνία, αφού ο στόχος της είναι πρωτίστως ηθικός. Η ευδαιμονία προβάλλει ως το τελικό και κοινό αγαθό της πόλης, το οποίο την συγκρατεί ενωμένη και την καταξιώνει ως κοινωνία. Επειδή η πόλη ως όλον είναι πάνω από τον πολίτη⁹⁰ κατά την αντίληψη του Αριστοτέλη, και ο πολίτης θεωρείται ότι δεν ανήκει στον εαυτό του αλλά στην πόλη (*Πολ.* 1337a 27-30), έπεται ότι το συλλογικό αγαθό της πόλης είναι ανώτερο από την ατομική ευδαιμονία (*Ηθ. Νικ.* 1094b 7-10). Η ευδαιμονία ως το τελικό αγαθό της πόλης δεν πρέπει ασφαλώς να θεωρηθεί ως κάτι το αφηρημένο, καθώς αντανακλά το σύνολο των ατομικών ευδαιμονιών των πολιτών που διάγουν τον πολιτικό βίο.

⁸⁶ Αριστ., *Πολ.* 1252a 2: «πᾶσαν κοινωνίαν ἀγαθοῦ τινὸς ἔνεκεν συνεστηκυῖαν».

⁸⁷ Οι κοινωνίες που εμπεριέχονται στην πόλη και υπάρχουν φύσει είναι οι κοινωνίες του οίκου και της κώμης (*Πολ.* 1252b 12-17).

⁸⁸ Στα *Πολιτικά* απαντά και η άποψη ότι η πόλη είναι ένα τεχνικό κατασκευάσμα. Βλ. 1253a 30-31: «ὁ δὲ πρῶτος συστήσας μεγίστων ἀγαθῶν αἴτιος».

⁸⁹ Βλ. σχετ. *Πολ.* 1252b 27-31.

⁹⁰ Βλ. *Πολ.* 1253a 19-23. Για την προτεραιότητα του όλου έναντι του μέρους, της πόλης έναντι του πολίτη στην σκέψη του Αριστοτέλη βλ. V. Solomou-Papanikolaou, *Polis and Aristotle: The World of the Greek Polis and Its Impact Upon Some Fundamental Aspects of Aristotle's Practical Philosophy*, Δωδώνη, Suppl., no 40, Ioannina, University of Ioannina Press, 1989, σ. 47-34.

Η πόλη όπως προαναφέρθηκε υπάρχει φύσει. Είναι δηλαδή μία φυσική οντότητα κατά τον ίδιο τρόπο που είναι ένας άνθρωπος ή ένα ζώο, και της οποίας το οικείον έργο είναι να παράσχει την καλύτερη δυνατή ζωή στον άνθρωπο. Επιπλέον, ο Αριστοτέλης δηλώνει ότι ο άνθρωπος εκτός από ζώον λόγον έχον⁹¹, είναι και πολιτικόν ζώον⁹², ζώο δηλαδή προορισμένο από τη φύση του να ζήσει στους κόλπους της πόλης προκειμένου να οδηγηθεί στην τελειώσή του. Οι απόψεις αυτές του Αριστοτέλη προσδίδουν στην πολιτική αλλά, και την ηθική του εκτός από τελεολογικό και έναν νατουραλιστικό χαρακτήρα⁹³ με την έννοια ότι η ηθική τελειότητα του πολίτη ή της πόλης είναι συνάρτηση των απαιτήσεων της φύσης, η οποία σε τελευταία ανάλυση παράγει δέον⁹⁴.

⁹¹ Αριστ., Πολ. 1253a 9-10.

⁹² Βλ. Αριστ., Ηθ. Νικ. 1097b 11, 1169b 18 · Πολ. 1253a 2-3, 1253a 7-8, 1278b 19.

⁹³ Πβ. Α. Μπαγιόνας, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής ηθικής από τους Προσωκρατικούς ως την Αρχαία Ακαδημία*, σ. 18.

⁹⁴ Για «την υπαγωγή του δέοντος...στο φύσει» στον Αριστοτέλη βλ. Γ. Πρελορέντζος, «Το πρόβλημα της δουλείας και η έννοια της δικαιοσύνης στον Αριστοτέλη και στη νεότερη πολιτική φιλοσοφία» στο: Δ.Ν. Κούτρας (εκδ.), *Η κατ' Αριστοτέλη πολιτική ισότητα και δικαιοσύνη και τα προβλήματα της σύγχρονης κοινωνίας*, Αθήνα, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «το Λύκειον», 2000, 386-407, σ. 395.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΦΙΛΙΑ ΩΣ ΠΑΡΑΓΩΝ ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΗΘΙΚΗ

2.1 Η φιλία ως «ἀγαθὸν ἀναγκαιότατον εἰς τὸν βίον»

Όπως είναι γνωστό, ο Αριστοτέλης, περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο φιλόσοφο της αρχαιότητας, ασχολήθηκε εκτενώς με το θέμα της φιλίας στο έργο του. Η φιλία σύμφωνα με την αριστοτελική διδασκαλία συνιστά – μετά τη δικαιοσύνη– την κατεξοχήν κοινωνική αρετή⁹⁵. Η σημασία, που της αποδίδει ο Σταγυρίτης φιλόσοφος καθρεπτίζεται στο γεγονός ότι δύο από τα δέκα βιβλία των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* –το όγδοο και το ένατο– καταγίνονται με την ανάπτυξη αυτού ακριβώς του θέματος. Συγκεκριμένα, ο Αριστοτέλης αναφέρεται στη φιλία στα *Ἠθικά Νικομάχεια*, στα *Ἠθικά Ευδήμεια*, στη *Ρητορική* και στα *Πολιτικά*. Και στις δύο ηθικές πραγματείες του ο Αριστοτέλης αναφέρεται εκτενώς στη φιλία αφιερώνοντας, όπως προαναφέρθηκε, δύο ολόκληρα βιβλία στα *Ἠθικά Νικομάχεια* και ένα στα *Ἠθικά Ευδήμεια*. Αναφέρεται επίσης στη φιλία αλλά μόνο περιστασιακά και στα *Πολιτικά*. Οι περισσότεροι σχολιαστές του έργου του είτε θεώρησαν ότι η συζήτηση για τη φιλία δεν έχει ιδιαίτερη σημασία για την ηθική και πολιτική θεωρία του είτε επικεντρώθηκαν αποκλειστικά σε όσα σχετικά με τη φιλία αναφέρονται στα *Ἠθικά Νικομάχεια* χωρίς να δίνουν ιδιαίτερη προσοχή σε όσα αναφέρονται στα *Ἠθικά Ευδήμεια*. Επιπλέον, δεν έχει μελετηθεί επαρκώς η αριστοτελική έννοια της πολιτικής φιλίας και ο συσχετισμός της

⁹⁵ Η αρετή της δικαιοσύνης είναι αρετή προς «έτερον», διότι πάντοτε αναφέρεται στον πλησίον (Αριστ., *Ἠθ. Νικ.* 1129b 26-27).

με την πολιτική του θεωρία στα *Πολιτικά*⁹⁶. Υπάρχουν όμως αξιολογικές μελέτες για τη συσχέτιση, που ο Αριστοτέλης κάνει ανάμεσα στη φιλία και τη δικαιοσύνη, τόσο στα *Ηθικά Νικομάχεια* όσο και στα *Ηθικά Ευδήμεια*. Η φιλία, κατά τον Αριστοτέλη, έχει μεγάλη σπουδαιότητα για τις ανθρώπινες σχέσεις γι' αυτό και την εξετάζει και τη μελετά σ' όλες τις πτυχές της τόσο αναλυτικά⁹⁷.

Για τον Αριστοτέλη, το νόημα της λέξης φιλία ήταν πολύ ευρύτερο απ' ότι είναι σήμερα: με αυτήν ο φιλόσοφος δηλώνει κάθε αμοιβαία έλξη ανάμεσα σε δύο άτομα. Το πεδίο της φιλίας περιλαμβάνει όχι μόνο όλες σχεδόν τις στενές προσωπικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, που δεν συνδέονται με οικογενειακούς δεσμούς, αλλά και όλα τα είδη των οικογενειακών σχέσεων, όπως των γονιών προς τα παιδιά τους, των παιδιών προς τους γονείς, των συγγενών μεταξύ τους, ακόμη και τις σχέσεις ανάμεσα στα ζευγάρια⁹⁸. Γενικότερα το ρήμα «φιλώ» και τα ουσιαστικά «φιλία», «φίλος», «φιλητόν» (το αντικείμενο της αγάπης), είχαν κατά την αρχαιότητα ευρεία σημασία και δεν αναφέρονταν μόνο σ' αυτό, που εμείς σήμερα εννοούμε με τη λέξη «φιλία», αφού «φίλος», κατά τους αρχαίους Έλληνες, είναι οποιοσδήποτε είναι αγαπητός σ' εμάς (πατέρας, μητέρα, παιδιά, αδέρφια, φίλοι, ερωτικοί σύντροφοι, συνάδελφοι, συμπολίτες, συμπατριώτες)⁹⁹. Το αρχαίο ρήμα «φιλείν» (φιλέω-φιλώ), από το οποίο

⁹⁶ Ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις, όσον αφορά το θέμα της πολιτικής φιλίας στον Αριστοτέλη, βλ. ενδεικτικά E. Leontsini, "The motive of Society: Aristotle on Civic Friendship, Justice and Concord", *Res Publica*, 19 (2013), 21-35 · J.M. Cooper, "Political Animals and Civic Friendship" στο: J.M. Cooper (ed.), *Reason and Emotion: Essays on Ancient Moral Psychology and Ethical Theory*, Princeton, NJ., Princeton University Press, 1999, 356-377.

⁹⁷ Είναι γνωστό ότι ο Αριστοτέλης ασχολήθηκε εκτενώς με τη φιλία στα *Ηθικά Νικομάχεια* (Θ' και Ι' βιβλίο), στα *Ηθικά Ευδήμεια* (Η' βιβλίο), αλλά σε περιορισμένη έκταση στη *Ρητορική* (B.4), και στα *Πολιτικά* (B.3, 1261b 16-4, 1262b 36). Αναφορές στη φιλία βρίσκουμε επίσης σε πολλά άλλα χωρία διάσπαρτα στο έργο του.

⁹⁸ Βλ. για το θέμα αυτό J.M. Cooper, "Aristotle on the Forms of Friendship" *Review of Metaphysics*, 30 (1977), 619-648.

⁹⁹ Βλ. Π. Κάνδρος, «Στοιχεία για τη διδασκαλία στο Γυμνάσιο της πραγματείας του Αριστοτέλη για τη φιλία», στο: *Φιλολόγος*, 5/19-20 (1980), 52-88, και συγκεκριμένα σ. 54.

προέρχονται οι λέξεις φίλος και φιλία, στην αρχαία ελληνική γλώσσα ταυτίζεται ουσιαστικά με τη σημασία, που έχει το ρήμα «αγαπώ» στη σημερινή εποχή¹⁰⁰.

Στα *Ηθικά Νικομάχεια* ο Αριστοτέλης ξεκινά τη συζήτησή του αναφορικά με τη φιλία τονίζοντας πως «η φιλία είναι αρετή ή –πιο συγκεκριμένα– εμπεριέχει την αρετή» («ἐστὶ γὰρ ἀρετὴ τις ἢ μετ' ἀρετῆς») και πως «είναι εντελώς απαραίτητη για τη ζωή» («ἀγαθὸν ἀναγκαιότατον εἰς τὸν βίον»)¹⁰¹. Όπως συγκεκριμένα αναφέρει, «πραγματικά, κανένας δεν θα επέλεγε να ζει δίχως φίλους, κι ας είχε όλα τα υπόλοιπα αγαθά. Ακόμη και οι πλούσιοι άνθρωποι, όπως και αυτοί που έχουν αξιώματα και εξουσία, έχουν –όλος ο κόσμος το πιστεύει– ιδιαίτερα μεγάλη ανάγκη από φίλους. Αλήθεια, ποιο το όφελος όλης αυτής της καλής τους κατάστασης, αν δεν υπάρχει η δυνατότητα της ευεργεσίας, η οποία γίνεται κατά κύριο λόγο και στην πιο αξιόπαινη μορφή της προς τους φίλους; Και από την άλλη, πώς θα μπορούσε όλη αυτή η καλή κατάσταση να διατηρηθεί και να διαφυλαχθεί δίχως τους φίλους; Γιατί όσο μεγαλύτερη είναι, τόσο επισφαλέστερη είναι. Αλλά και στη φτώχεια και στις άλλες δυστυχίες της ζωής οι άνθρωποι θεωρούν τους φίλους ως το μόνο καταφύγιο» (Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1155a 1-12).

Όπως προαναφέρθηκε, ο ίδιος ο Αριστοτέλης επικαλείται δύο λόγους για τους οποίους αποφασίζει να εξετάσει την εν λόγω έννοια. Παρόλο, που αρχικά διστάζει να την χαρακτηρίσει ως αρετή και πολλές φορές αναφέρεται σε αυτήν ως κατάσταση, η φιλία αποτελεί κοινωνική αρετή, γιατί

¹⁰⁰ Για την εξέλιξη της σημασίας των όρων φίλος ή φιλία από τον Όμηρο ως τον Αριστοτέλη βλ. Δ. Αντωνίου, *Κείμενα για τη Φιλία. Συμβολή στη διδασκαλία του Αριστοτέλη*, Αθήνα, εκδ. Γρηγόρη, 1979, σ. 7-10. Χαρακτηριστικά κείμενα αρχαίων συγγραφέων για τη φιλία βλ. σ. 33-75 του ίδιου έργου.

¹⁰¹ Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1155a 3-5. Η παρουσία της φιλίας στη ζωή κρίνεται αναγκαία, γιατί ο φίλος, όταν ευτυχεί, μοιράζεται χαρές και αγαθά με τους φίλους του, ενώ, όταν δυστυχεί, εκμυστηρεύεται τον πόνο του και καταφεύγει σ' αυτούς. Ήδη στο 1^ο βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων* οι φίλοι είχαν περιληφθεί στα εφόδια, που είναι απαραίτητα για την κατάκτηση της ευδαιμονίας. Βλ. ενδεικτικά Δ. Κούτρας, *Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους*, σ. 81-82. Επίσης, W.D. Ross, *Αριστοτέλης*, σ. 327.

αναφέρεται προς τον «έτερον», τον άλλο, προϋποθέτει δηλαδή το Εσύ, ως σημείο αναφοράς του Εγώ. Σύμφωνα με τον Δ. Κούτρα, «η αριστοτελική φιλία αποτελεί μία συγκεκριμένη μορφή ηθικού κοινωνικού βίου και έχει εντελώς προσωπικό χαρακτήρα, γιατί απευθύνεται σ' ένα συγκεκριμένο πρόσωπο¹⁰²». Εφόσον η φιλία θεωρείται εξαρχής ως αγαθό αναγκαιότατον και δηλώνεται ότι και όλα τα εξωτερικά αγαθά να είχε κανείς δεν θα είχε νόημα η ζωή του χωρίς φίλους, έπεται ότι η αξία της φιλίας για την κατάκτηση της ευδαιμονίας είναι μεγάλη.

Ο Αριστοτέλης, ήδη από την αρχή της συζήτησης για τη φιλία στο όγδοο βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων*, συνδέει τη φιλία με τη δικαιοσύνη και την πόλη, επισημαίνοντας ότι «η φιλία συνέχει και τις πόλεις, και οι νομοθέτες νοιάζονται πιο πολύ γι' αυτήν παρά για τη δικαιοσύνη», αφού «αν οι άνθρωποι είναι φίλοι μεταξύ τους, δεν την έχουν ανάγκη τη δικαιοσύνη, ενώ αν είναι δίκαιοι, χρειάζονται επιπλέον και τη φιλία, και η πιο γνήσια μορφή δικαιοσύνης θεωρείται πως έχει όλα τα χαρακτηριστικά της φιλίας» (*Ηθ. Νικ.* 1155α 22-28).

Πρόκειται εδώ για την πολιτική φιλία, η οποία παρουσιάζεται ως παράγων, που εξασφαλίζει τη συνοχή και την ομόνοια της πολιτικής κοινότητας και δημιουργεί τους όρους για μια αρμονική ανθρώπινη συνύπαρξη. Χάρη στη φιλία η πόλη δύναται να μετατραπεί σε πεδίο ενεργούς συνεργασίας και προϋποθέτει ότι ο κάθε πολίτης ενδιαφέρεται για το καλό του άλλου. Όπως παρατηρεί ο Terence Irwin, «ο Αριστοτέλης δεν εννοεί ότι όλοι επιθυμούν πάντα το καλό των άλλων, μαζί με το δικό τους», αλλά ότι «η ζωή κάποιου δεν είναι ολοκληρωμένη και δεν εκπληρώνει την ανθρώπινη φύση, αν λείπει από αυτή το ενδιαφέρον για το καλό των άλλων», αφού «αν αδιαφορούμε για το καλό των άλλων ανθρώπων, αρνούμαστε να έχουμε σχέσεις συνεργασίας και αμοιβαίου ενδιαφέροντος

¹⁰² Βλ. Δ. Κούτρας, *Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους*, σ. 80.

και εμπιστοσύνης με τους άλλους, γεγονός που αντιφάσκει με την εκπλήρωση των ανθρωπίνων δυνατοτήτων μας»¹⁰³. Είναι, επομένως, δυνατόν να υποστηρίξει κανείς ότι η φιλία στο πολιτικό και το κοινωνικό επίπεδο, στο επίπεδο της πόλης, της συμβίωσης και της συνεργασίας με τους άλλους ανθρώπους γενικότερα, συνεισφέρει τόσο στην προσωπική ευδαιμονία όσο και στην ευδαιμονία της πόλης.

Ο Σταγυρίτης φιλόσοφος υποστηρίζει επίσης ότι «η φιλία αποτελεί την επιδίωξη μιας κοινής κοινωνικής ζωής¹⁰⁴ και διατείνεται επιπλέον πως η φιλία είναι δημιουργός ομόνοιας στην πόλη¹⁰⁵. Εφόσον είμαστε από τη φύση μας κοινωνικά όντα, έχουμε ανάγκη την παρουσία των άλλων ανθρώπων, τη συναναστροφή, την αλληλεπίδραση και την επικοινωνία μαζί τους. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Αριστοτέλης «πολιτικὸν γὰρ ὁ ἄνθρωπος καὶ συζῆν πεφυκός» (*Ηθ. Νικ.* 1169b 18-19). Είναι φανερό ότι ο Αριστοτέλης προσγράφει μεγάλη σπουδαιότητα στη φιλία και δεν διστάζει να υποστηρίξει ότι «η κοινωνία προϋποθέτει στοιχεία φιλίας, αφού οι άνθρωποι ούτε τον ίδιο δρόμο δεν θέλουν να μοιράζονται με τους εχθρούς τους» (*Πολ.*, 1295b 24-25).

Για να μπορέσουμε όμως να κατανοήσουμε την αριστοτελική έννοια της πολιτικής φιλίας χρειάζεται να εξετάσουμε τον γενικό ορισμό της φιλίας και τις ποικίλες διακρίσεις που ο Αριστοτέλης κάνει ανάμεσα στα διαφορετικά είδη φιλίας και τις μορφές της.

Ο Αριστοτέλης στα *Ηθικά Νικομάχεια* (1155b 21) και στα *Ηθικά Ευδήμεια* (1236a 32) διακρίνει τρία είδη φιλίας¹⁰⁶: φιλία που δημιουργείται είτε

¹⁰³ Βλ. T. Irwin, *Κλασική σκέψη*, σ. 279.

¹⁰⁴ *Αριστ., Πολ.* 1280b 38-39: «ή γὰρ τοῦ συζῆν προαίρεσις φιλία».

¹⁰⁵ *Αριστ., Ηθ. Νικ.* 1155a 21-27.

¹⁰⁶ Τρία, επομένως, είδη φιλίας υπάρχουν, ακριβώς όσα είναι και τα πράγματα που είναι άξια να αγαπηθούν. Πραγματικά, στην καθεμιά από τις τρεις αυτές περιπτώσεις υπάρχει φανερή αμοιβαία αγάπη, και αυτοί που αγαπούν ο ένας τον άλλο θέλουν ο ένας το καλό του άλλου για τον λόγο ακριβώς που ο ένας αγαπάει τον άλλον. Αυτοί λοιπόν που αγαπούν ο ένας τον άλλον και γίνονται φίλοι για τη χρησιμότητα, δεν αγαπούν τον άλλον καθεαυτόν, αλλά για το αγαθό που μπορεί να πάρει από αυτόν. Το ίδιο και στην περίπτωση που οι άνθρωποι

για λόγους χρησιμοθηρικούς, είτε για λόγους αμοιβαίας ευχαρίστησης, είτε από αμοιβαία εκτίμηση για την αρετή (*διὰ τὸ χρησιμον, δι' ἡδονήν, κατ' ἀρετήν* ή *διὰ τὸ ἀγαθόν*). Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη τα τρία αυτά είδη φιλίας γίνονται πιο κατανοητά αν πρώτα μπορέσουμε να γνωρίσουμε το αντικείμενο της φιλίας, «τὸ φιλητὸν», γιατί «δεν φαίνεται να κινεί την αγάπη και να γεννάει τη φιλία το καθετί, παρά μόνο αυτό που είναι άξιο να αγαπηθεί και να προκαλέσει τη φιλία, και τέτοιο θεωρείται πως είναι το αγαθό, το ευχάριστο, και το χρήσιμο» (*Ηθ. Νικ.* 1155b 18-19)¹⁰⁷. Σε αντιστοιχία με το αντικείμενο της αγάπης βρίσκονται και τα τρία είδη της προσωπικής φιλίας¹⁰⁸ κατά τον Αριστοτέλη, τα οποία είναι τα ίδια στον αριθμό με τα

αγαπούν ο ένας τον άλλον και γίνονται φίλοι για χάρη της ευχαρίστησης· πραγματικά, οι άνθρωποι αγαπούν τους χαριτολόγους όχι για τον χαρακτήρα τους, αλλά γιατί τους είναι ευχάριστοι. Και αυτοί λοιπόν που αγαπούν τους άλλους και τους κάνουν φίλους για τη χρησιμότητά τους τούς αγαπούν για χάρη αυτού που είναι αγαθό γι' αυτούς τους ίδιους, και αυτοί που αγαπούν τους άλλους και τους κάνουν φίλους τους για χάρη της ευχαρίστησης τούς αγαπούν για χάρη αυτού που είναι ευχάριστο γι' αυτούς τους ίδιους, και όχι γιατί το πρόσωπο που αγαπούν έχει αυτές κι αυτές τις ιδιότητες, αλλά γιατί είναι γι' αυτούς ένα πρόσωπο χρήσιμο ή ευχάριστο. Αυτές λοιπόν οι φιλίες είναι φιλίες για έναν λόγο συμπτωματικό, αφού το πρόσωπο που αγαπιέται δεν αγαπιέται επειδή είναι αυτό που είναι, αλλά επειδή εξασφαλίζει σ' αυτόν που το αγαπάει κάποιο αγαθό ή κάποια ευχαρίστηση. Αυτού του είδους οι φιλίες διαλύονται εύκολα, αν τα δύο μέρη δεν παραμένουν αυτό που ήταν· πραγματικά, αν ο ένας δεν είναι πια ευχάριστος ή χρήσιμος στον άλλον, ο άλλος παύει να τον αγαπάει. Το χρήσιμο όμως δεν μένει σταθερά το ίδιο, αλλά συνεχώς αλλάζει. Αν λοιπόν λείψει ο λόγος για τον οποίο τα δύο αυτά άτομα ήταν φίλοι, διαλύεται και η φιλία, αφού η φιλία τους είχε δημιουργηθεί μόνο για τον συγκεκριμένο λόγο. (*Ηθ. Νικ.* 1156a 11-26). Βλ. σχετ. για το θέμα αυτό A.W. Price, *Love and Friendship in Plato and Aristotle*, Oxford, Clarendon Press, 1989, σ. 131-161.

¹⁰⁷ Αξίζει να παρατεθεί η μετάφραση του ευρύτερου χωρίου όπου αναπτύσσονται εκτενέστερα οι απόψεις του Αριστοτέλη γι' αυτό το θέμα: «Ίσως όμως τα πράγματα θα γίνονταν σαφέστερα εν σχέσει με το θέμα αυτό, αν πρώτα γνωρίζαμε ποιο είναι ακριβώς το αντικείμενο της αγάπης, αυτό που γεννάει τη φιλία. Γιατί δεν φαίνεται να κινεί την αγάπη και να γεννάει τη φιλία το καθετί, παρά μόνο αυτό που είναι άξιο να αγαπηθεί και να προκαλέσει τη φιλία, και τέτοιο θεωρείται πως είναι το αγαθό, το ευχάριστο, και το χρήσιμο. Χρήσιμο θα λέγαμε, θαρρώ, πως είναι αυτό μέσω του οποίου προκύπτει κάτι το αγαθό ή το ευχάριστο. Αν είναι έτσι, τότε άξια, λέω, να αγαπηθούν ως τέλη είναι το αγαθό και το ευχάριστο. Αλήθεια όμως, τι αγαπούν οι άνθρωποι; Το αγαθό ή μήπως αυτό που είναι αγαθό γι' αυτούς; Πραγματικά, τα δύο αυτά διαφέρουν μερικές φορές μεταξύ τους. Το ίδιο ισχύει και για το ευχάριστο» (*Ηθ. Νικ.* 1155b 18-23).

¹⁰⁸ Όσον αφορά την ανάλυση των ειδών της φιλίας βλ. αναλυτικά Andrew Payne, "Character and the Forms of Friendship in Aristotle", *Apeiron*, 33 (2000), 53-74. Βλ. επίσης J.M. Cooper, "Aristotle on the Forms of Friendship", *Review of Metaphysics*, 30 (1977), 619-648· Βλ. επιπλέον

πράγματα που μπορούν να αγαπηθούν, γιατί αναφορικά με το καθένα από αυτά, υπάρχει μια αμοιβαία και αναγνωρίσιμη αγάπη και αυτοί, που αγαπούν «μετὰ προαιρέσεως» ο ένας τον άλλον επιθυμούν τα αγαθά «τοῖς φιλουμένοις ἐκείνων ἔνεκα, οὐ κατὰ πάθος, ἀλλὰ καθ' ἕξιν» (*Ηθ. Νικ.* 1157b 31-32). Και οι τρεις μορφές φιλίας επιβεβαιώνουν όλες τους τον κοινωνικό χαρακτήρα του ανθρώπου.

Όσοι αισθάνονται φιλία για την χρησιμότητα ή για την ευχαρίστηση δεν εκτιμούν τον άνθρωπο με τον οποίο συνδέονται για την αρετή του, αλλά για την ευχαρίστηση που μπορούν να λάβουν από αυτόν ή για τις χρήσιμες προς το πρόσωπό τους ενέργειές του. Φιλίες που έχουν ως βάση τους το στοιχείο της αμοιβαίας ιδιοτέλειας και του αμοιβαίου συμφέροντος δεν έχουν μεγάλη διάρκεια και ισχύουν όσο ο ένας είναι χρήσιμος για τον άλλον. Ο φιλόσοφος παρατηρεί ότι η πιο συχνή μορφή φιλίας είναι αυτή που αποβλέπει στο χρήσιμο. Τέτοιες φαίνεται να είναι οι φιλίες που επιδιώκουν να δημιουργήσουν οι ηλικιωμένοι («οὐ γὰρ τὸ ἡδὺ οἱ τηλικούτοι διώκουσιν ἀλλὰ τὸ ὠφέλιμον» *Ηθ. Νικ.* 1156a 25-26). Συνεπώς οι ηλικιωμένοι δεν είναι κατάλληλοι να συνάψουν φιλίες «δι' ἡδονήν», όπως οι νέοι (*Ηθ. Νικ.* 1156a 31-32). Επιπλέον, στο ωφέλιμο αποσκοπούν και οι φιλίες, που στηρίζονται στη φιλοξενία και αναπτύσσονται ανάμεσα στον φιλοξενούμενο και σε αυτόν που φιλοξενεί. Αντίθετα, τα παιδιά και οι νέοι φαίνεται να συνάπτουν φιλικές σχέσεις με συνομήλικούς τους, κυνηγώντας το ευχάριστο και το παροντικό. Επομένως, κάθε φορά που αλλάζουν τα ευχάριστα (διότι και οι ίδιοι οι νέοι αλλάζουν σωματικά και ψυχικά γρήγορα λόγω ηλικίας), μεταβάλλονται ακολούθως και οι φιλίες. Η παραπάνω μορφή φιλίας δεν είναι τέλεια· είναι απλώς μία ελλιπής απομίμηση της τέλει φιλίας, αφού μιμείται μόνο ένα μέρος της. Δεν οδηγεί στην ευδαιμονία παρά μόνο στην ικανοποίηση της επιθυμίας για απόλαυση, καθώς οι νέοι «κατὰ

πάθος...ζῶσι», σύμφωνα με τον Αριστοτέλη¹⁰⁹. Αυτό το είδος φιλίας διαρκεί όσο τα συμβαλλόμενα μέρη επιδιώκουν το ίδιο πράγμα.

Αντίθετα, η τέλεια φιλία¹¹⁰ συνάπτεται ανάμεσα σε ενάρετους ανθρώπους και αναπτύσσεται για χάρη του φιλουμένου προσώπου αποβλέποντας στο καθαυτό καλό του. Σε αυτήν την κατάσταση οι φίλοι ανταλλάσσουν το αγαθό με το αγαθό και συγχρόνως, χωρίς να το απαιτούν, προσφέρουν και απολαμβάνουν και το χρήσιμο και το ευχάριστο. Επομένως, αυτό το είδος φιλίας συγκεντρώνει στον υπέρτατο βαθμό όλα όσα επιμέρους βρίσκουμε στις υπόλοιπες μορφές φιλίας¹¹¹. Στο πλαίσιο αυτής της σχέσης η αγάπη, που νιώθουν και τα δύο πρόσωπα είναι σταθερή και ειλικρινής. Ο ενάρετος φίλος παραμένει σε όλη τη διάρκεια της ζωής του αυτό που είναι, καθώς δεν παύει ποτέ να ασκεί την αρετή¹¹² («Διαμένει οὖν ἡ τούτων φιλία ἕως ἂν ἀγαθοὶ ᾤσιν, ἢ δ' ἀρετὴ μόνιμον»¹¹³). Δεν υπάρχει το στοιχείο της καχυποψίας μεταξύ των εναρέτων και η σχέση τους παραμένει απρόσβλητη από τη συκοφαντία. Οι ενάρετοι φίλοι φροντίζουν να καλλιεργούν και να τελειοποιούν τον εαυτό τους, και δεν διανοούνται ποτέ να διαπράξουν ευτελείς πράξεις.

Προϋποθέσεις για την πραγματοποίηση της αληθινής φιλίας είναι η ανυστερόβουλη αγάπη του ενός προς τον άλλο, αλλά και η προθυμία προσφοράς ευεργεσιών. Επιπλέον, θα πρέπει να υπάρχει απόλυτη ισότητα

¹⁰⁹ *Ἡθ. Νικ.* 1156a 32.

¹¹⁰ Βλ. συγκεκριμένα για την τέλεια φιλία A.W. Price, *Love and Friendship in Plato and Aristotle*, σ. 103-130.

¹¹¹ Αυτό συνάγεται από όσα σχετικά αναφέρονται στο χωρίο 1156b 13-18 των *Ἡθικῶν Νικομαχείων*.

¹¹² Ο Π. Κάνδρος σχολιάζει τη σταθερότητα του χαρακτήρα του εναρέτου ως εξής: «Ο ενάρετος άνθρωπος γνωρίζει ότι για την απόκτηση του μεγαλύτερου αγαθού της αρετής, πάλεψε, υποβλήθηκε σε θυσίες, έκανε ενσυνείδητο αγώνα σκληρό και μακροχρόνιο. Επομένως, θα πρέπει να διαφυλάξει το τελικό αποτέλεσμα των κόπων του, διατηρώντας το μόνιμα. Εφόσον λοιπόν η αρετή αναγνωρίζεται ως μόνιμη κατάσταση του ενάρετου και φρόνιμου ανθρώπου και υπό την προϋπόθεση ότι η πλήρης φιλία εδράζεται σε αυτήν την αρετή, γι' αυτό κι αυτή είναι σταθερή και μόνιμη» («Στοιχεία για τη διδασκαλία στο Γυμνάσιο της πραγματείας του Αριστοτέλη για τη φιλία», σ. 63-64).

¹¹³ *Ἡθ. Νικ.* 1156b 11-12.

μεταξύ τους, που σημαίνει ότι δύο φίλοι πρέπει να έχουν αναπτυγμένη στον ίδιο βαθμό την ικανότητα να καταστήσουν ευδαίμονα ο ένας τον άλλο. Το σημαντικότερο όμως στοιχείο για τη σύναψη της φιλίας τους είναι η ομοιότητά τους ως προς την αρετή. Είμαι φίλος κάποιου σημαίνει ότι επιθυμώ και πράττω κατά τρόπο που να πραγματοποιείται το αγαθό του φίλου μου, δηλαδή η ευδαιμονία του. Ο σπουδαίος άνθρωπος, όπως συμπεριφέρεται στον εαυτό του, έτσι συμπεριφέρεται και στο φίλο του, διότι ο φίλος είναι ο άλλος εαυτός του («έτερος γάρ αὐτὸς ὁ φίλος ἐστίν» *Ἡθ. Νικ.* 1170b 6-7). Οι ενάρετοι φίλοι αποτελούν μία και μόνη ψυχή¹¹⁴, όπως διατείνεται ο Αριστοτέλης στα *Ἡθικά Ευδήμεια* (1240b 2 και b 9).

Για να συμπεριφέρεται κάποιος με αυτόν τον τρόπο απέναντι στον άλλο, πρέπει –όσο παράδοξο και αν φαίνεται– να είναι φίλαυτος, κατά τον Αριστοτέλη, να αγαπά δηλαδή πρωτίστως τον εαυτό του. Ο Αριστοτέλης έχει συναίσθηση ότι προσδίδει στον όρο φιλαυτία μία καινούργια σημασία. Στην καθημερινή χρήση της γλώσσας φίλαυτος είναι αυτός που τοποθετεί τον εαυτό του πάνω από όλους τους άλλους και ενεργεί συχνά εις βάρος τους και εγωιστικά. Η ιδιοτέλεια και η πλεονεξία συνιστούν τα βασικά του χαρακτηριστικά. Δικαιολογημένα η φιλαυτία θεωρείται από πολλούς ως ίδιον φαύλων ανθρώπων και κατακρίνεται (*Ἡθ. Νικ.* 1168b 22-23). Ο αριστοτελικός φίλαυτος όμως είναι ο απόλυτα ενάρετος άνθρωπος. Είναι αυτός που έχει αναπτύξει πλήρως την προσωπικότητά του, δεν έχει εσωτερικές συγκρούσεις και δρα σύμφωνα με τις επιταγές του λόγου. Προτιμά να εξυπηρετεί τους φίλους του και την πατρίδα του και να θυσιάσει ακόμη και τη ζωή του για χάρη τους (*Ἡθ. Νικ.* 1169a 20). Παραμελεί τα δικά του πλούτη και παίρνει χαρά από το να πλουτίζουν οι φίλοι του. Το κέρδος που αποκομίζει ο ίδιος είναι η χαρά από την ωραία πράξη του. Αυτού του

¹¹⁴ Για μία ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα προσέγγιση των αριστοτελικών απόψεων περί φιλίας βλ. N. Sherman, "Aristotle on Friendship and the Shared Life", *Philosophy and Phenomenological Research*, 47 (1987), 589-613.

είδους η φιλαυτία δεν έρχεται σε αντίθεση με τον αλτρουισμό. Η περιγραφή του φίλου ως όντως φιλάλληλου και αλτρουιστή τόσο στα *Ηθικά Ευδήμεια* όσο και στα *Ηθικά Νικομάχεια* δείχνει ότι η αριστοτελική ηθική δεν εμφορείται από το πνεύμα του εγωισμού¹¹⁵.

Στο πλαίσιο της τέλειας φιλίας το διανοητικό στοιχείο παρουσιάζεται ως το πιο αυθεντικό στοιχείο στον άνθρωπο. Ο αγαθός άνθρωπος επιθυμεί και πράττει το καλύτερο για το διανοητικό στοιχείο μέσα του, που αναγνωρίζεται ως το πιο αληθινό μέρος της ύπαρξής του. Η ηθικότητα της τέλειας φιλίας, όπως είναι η φιλία των σπουδαίων ανθρώπων, πηγάζει από αυτήν ακριβώς την πλούσια πνευματικότητα των ενάρετων φίλων. Ο άριστος στο ήθος δεν επιδιώκει να υποτάξει ψυχικά το φίλο του ούτε να τον καταστήσει ενεργούμενό του, αλλά τον αντιμετωπίζει ως ελεύθερο άτομο¹¹⁶ και ως αυτοσκοπό. Ο φίλος ως Εσύ είναι κατά κάποιο τρόπο ο καθρέπτης, που μέσα του μπορεί κανείς να αντικρίσει τον εαυτό του και να συνειδητοποιήσει έτσι την ύπαρξή του. Η φιλαλληλία¹¹⁷ αποτελεί υπό αυτήν την έννοια, προβολή προς τον άλλον της εσωτερικής φιλίας του ανθρώπου προς τον εαυτό του¹¹⁸. Η φιλία, όσον αφορά στο οντολογικό της καθεστώς, αντιμετωπίζεται από το Σταγίριτη ως μία μορφή «ενέργειας». Με το φιλεῖν ο άνθρωπος συνδέεται με το θεϊκό στοιχείο, που και αυτό είναι ενέργεια, αλλά και με την ευδαιμονία η οποία, χωρίς να είναι θεόπεμπτη, ανήκει και αυτή

¹¹⁵ Υπέρ αυτής της θέσης βλ. π.χ. T.H. Irwin, "Aristotle's Conception of Morality", *Boston Area Colloquium in Ancient Philosophy*, 1 (1985), 115-143. Για την αντίθετη άποψη σύμφωνα με την οποία η αριστοτελική ηθική έχει ατομικιστικό και εγωιστικό χαρακτήρα βλ. π.χ. W.D. Ross, *Αριστοτέλης*, σ. 326 · D.J. Allan, *The Philosophy of Aristotle*, Oxford, Oxford University Press, 1970, σ. 136.

¹¹⁶ Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1161a 32. Πβ. Πλάτ., *Πολιτ.* 576a 5-6.

¹¹⁷ Για τις κοινωνικοπολιτικές προϋποθέσεις της έννοιας της φιλαλληλίας στον Αριστοτέλη βλ. Σπ. Κυριαζόπουλος, «Αριστοτέλης ο Φιλάλληλος», στο: Σπ. Κυριαζόπουλος, *Λόγος και ήθος. Φιλοσοφία του αρχαίου ελληνικού πνεύματος*, Ίωαννίνα, Πανεπιστήμιο Ίωαννίνων, 1976, 112-131.

¹¹⁸ Αριστ., *Ηθ. Νικ.* 1166a 1-2: Τὰ φιλικὰ δὲ τὰ πρὸς τοὺς φίλους, καὶ οἷς αἱ φιλίαι ὀρίζονται, ἔοικεν ἐκ τῶν πρὸς ἑαυτὸν ἐληλυθέναι».

στα κατεξοχήν θεία πράγματα¹¹⁹. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Αριστοτέλης η ευδαιμονία ως το έπαθλο και ο σκοπός της αρετής «ἄριστον εἶναι φαίνεται καὶ θεῖον τε καὶ μακάριον»¹²⁰.

Η πιο αληθινή φιλία όπως προαναφέρθηκε, είναι ασφαλώς αυτή που αναπτύσσεται μεταξύ των αγαθών ανθρώπων και η οποία δεν επιδιώκει το προσωπικό όφελος, αλλά το όφελος του φίλου. Κατά τον G. J. Hughes «οι φίλιες που βασίζονται στον θαυμασμό για τις καλές ποιότητες του φίλου βγάζουν από τους ανθρώπους το καλύτερο κομμάτι του εαυτού τους»¹²¹. Τέλεια είναι η φιλία των ανθρώπων που είναι αγαθοί και όμοιοι ως προς την αρετή¹²². Όμως αυτές οι φίλιες είναι σπάνιες, όπως σπάνιοι είναι και οι πραγματικά ενάρετοι άνθρωποι¹²³, και, όπως αναγνωρίζει ο Αριστοτέλης, ένας άνθρωπος είναι πραγματικά τυχερός αν καταφέρει να έχει μία ή δύο τέτοιες φίλιες στη διάρκεια της ζωής του.

Η φιλία μεταξύ των ενάρετων ανθρώπων ενισχύεται με τη συναναστροφή. Μόνον όταν ζουν μαζί οι φίλοι, μπορούν να ενεργοποιούν τη φιλία τους, να διορθώνουν αμοιβαία τα σφάλματά τους και να ασκούνται στην αρετή. Η φιλία πάνω απ' όλα είναι επικοινωνία (κοινωνία), επικοινωνία με λόγους και σκέψη. Αυτή άλλωστε είναι και η ουσία της συμβίωσης των ανθρώπων, δηλαδή το «κοινωνεῖν λόγων και διανοίας» και όχι, όπως συμβαίνει με τα ζώα, το να βόσκουν στον ίδιο τόπο «τὸ ἐν τῷ αὐτῷ νέμεσθαι» (Ηθ. Νικ. 1170b 14).

Από τα Ηθικά Νικομάχεια¹²⁴ και από τη Ρητορική¹²⁵ καθίσταται σαφές ότι και τα τρία είδη της αριστοτελικής φιλίας (συμπεριλαμβανομένης και της

¹¹⁹ Αριστ., Ηθ. Νικ. 1099b 16: «τῶν θειοτάτων εἶναι». Η φιλία είναι μία προέκταση της ευδαιμονίας σε σχέση με τον άλλον. Στην ανώτερη μορφή της αποβλέπει στην αμοιβαία ηθική τελείωση των φίλων, δηλαδή, στην ψυχοβιολογική και ηθική τελειότητά τους.

¹²⁰ Βλ. Ηθ. Νικ. 1099b 16-18.

¹²¹ Ηθικά Νικομάχεια: Ένας οδηγός ανάγνωσης, σ. 197.

¹²² Βλ. Ηθ. Νικ. 1156b 7-8: «Τελεία δ' ἐστίν ἡ τῶν ἀγαθῶν φιλία καὶ κατ' ἀρετὴν ὁμοίων».

¹²³ Βλ. Ηθ. Νικ. 1156b 24-25.

¹²⁴ Βλ. 1155b 21-27, 1158a 9, 1166a 1-10, 1166b 30 - 1167a 3, 1171a 5.

μορφής της πολιτικής φιλίας που σχετίζεται με το χρήσιμον ή το ωφέλιμον), περικλείουν τουλάχιστον δύο σημαντικά χαρακτηριστικά, τη στοργή και την εύνοια, δηλαδή, το αλτρουιστικό ενδιαφέρον για το καλό του φίλου¹²⁶.

2.2 Η σπουδαιότητα του ορισμού της φιλίας στη *Ρητορική*

Ο Αριστοτέλης στο τέταρτο κεφάλαιο του δεύτερου βιβλίου της *Ρητορικής*, αναφερόμενος στα πράγματα που οι άνθρωποι αγαπούν ή μισούν, και στους λόγους που προκαλούν τα συναισθήματα της αγάπης ή του μίσους, τονίζει ότι το ενδιαφέρον για τους άλλους ανθρώπους αποτελεί μέρος της κανονιστικής σημασίας της φιλίας. Συγκεκριμένα ο Αριστοτέλης σημειώνει τα εξής στο χωρίο 1380b 35 - 1381a 6: «Ας τεθεί λοιπόν ότι το αγαπάν (φιλείν) σημαίνει να επιθυμεί κάποιος για κάποιον όσα θεωρεί ότι είναι αγαθά χάριν εκείνου, όχι χάριν του εαυτού του, και να ενεργεί το κατά δύναμιν για να τα αποκτήσει εκείνος. Φίλος είναι ο αγαπών και ο αγαπώμενος. Θεωρούνται ότι είναι φίλοι όσοι αισθάνονται ότι διάκεινται έτσι (οὕτως) ανάμεσα τους»¹²⁷. Το χωρίο αυτό έχει θεωρηθεί ότι αποτελεί την επιτομή της αριστοτελικής έννοιας της φιλίας και ότι περιέχει τον βασικό ορισμό της, ο οποίος είναι ιδιαίτερα σημαντικός για την κατανόηση των επιχειρημάτων για τη φιλία που αναπτύσσονται στα *Ηθικά Νικομάχεια*, αλλά και για την ερμηνεία των τριών ειδών φιλίας που παρουσιάζει εκεί ο Αριστοτέλης. Στο δεύτερο βιβλίο της *Ρητορικής* ο Αριστοτέλης αναφέρεται, ως γνωστόν, διεξοδικά στα ανθρώπινα πάθη, απευθυνόμενος στον ρήτορα και τα πάθη που αυτός χρειάζεται να διεγείρει κατά τη διάρκεια του λόγου του. Κατά τον Αριστοτέλη, πάθη είναι οι κινήσεις εκείνες της ψυχής που, με το να

¹²⁵ Βλ. 1380b 36 - 1381a 5.

¹²⁶ Για το αλτρουιστικό ενδιαφέρον για το καλό του φίλου στην αριστοτελική ηθική βλ. ενδεικτικά J. Annas, "Plato and Aristotle on Friendship and Altruism", *Mind*, 86 (1977), 532-554 · C.H. Kahn, "Aristotle and Altruism", *Mind*, 90, (1981), 20-40 · D. Konstan, "Altruism", *Transactions of the American Philological Association*, 130 (2000), 1-17.

¹²⁷ Μτφρ.: Σπ. Φίλιππα (με μικρές τροποποιήσεις και χωρίς πολυτονική γραφή).

προκαλούν μεταβολές στη γενικότερη κατάσταση των ανθρώπων, τους κάνουν να παρουσιάζουν διαφορές στις κρίσεις τους και, μετά την εκδήλωσή τους, ακολουθεί δυσαρέσκεια (λύπη) ή ευχαρίστηση (ηδονή). Τέτοια λόγου χάρη είναι η οργή, ο έλεος (οίκτος), ο φόβος και άλλα παρόμοια και τα αντίθετά τους (Ρητ. 1378a 20-23). Στη συζήτηση για τα πάθη συμπεριλαμβάνει και την ανάλυση της εύνοιας και της φιλίας, κυρίως γιατί εξετάζει τη φιλία σε σχέση με το αντίθετό της, το μίσος, που είναι πάθος.

Έχει υποστηριχθεί πως στο χωρίο 1380b 35 - 1381a 10 της *Ρητορικής* βρίσκεται το κλειδί ολόκληρης της ερμηνείας της αριστοτελικής έννοιας της φιλίας, αφού σε αυτό το χωρίο ο Αριστοτέλης υποδεικνύει τον κοινό πυρήνα όλων των φιλικών δεσμών. Η κεντρική, δηλαδή, ιδέα που περιλαμβάνεται στη φιλία είναι αυτή του «να κάνεις καλές πράξεις για κάποιον όχι για να κερδίσεις κάτι ο ίδιος, αλλά αποκλειστικά για χάρη εκείνου, επειδή έχεις ενδιαφέρον για εκείνον και όχι, απλώς, επειδή ενδιαφέρεσαι για τον εαυτό σου». Το *φιλεῖν* ορίζεται, επομένως, ως το να επιθυμείς για κάποιον πράγματα που θεωρείς ότι είναι καλά, έχοντας αυτή την επιθυμία για χάρη του και επιδιώκοντας όσο το δυνατόν πιο ενεργητικά την πραγματοποίηση αυτών των πραγμάτων. Όπως επισημαίνει ο Γρηγόρης Βλαστός, ο σκοπός αυτού του κεντρικού αριστοτελικού ορισμού «δεν είναι να εξηγήσει όλες τις χρήσεις του *φιλεῖν*, παρά μόνο εκείνες οι οποίες ανταποκρίνονται σ' αυτό που ο Αριστοτέλης θεωρεί «εστιακή σημασία» του, δηλαδή, να συλλάβει το είδος εκείνο της αγάπης που μπορούμε να αισθανόμαστε μόνο για πρόσωπα και με κανένα τρόπο για πράγματα, αφού, στην περίπτωση πραγμάτων, δεν έχει νόημα να πούμε ότι θέλουμε το καλό τους για χάρη τους»¹²⁸.

Κατά τον John Cooper, ο ορισμός αυτός από την *Ρητορική* δηλώνει τον πυρήνα της ανάλυσης του ίδιου του Αριστοτέλη για τη φιλία, αφού, σύμφωνα

¹²⁸ Βλ. G. Vlastos, *Πλατωνικές μελέτες*, μτφρ.: Ι. Αρζόγλου, επιμ. Π. Φαναράς, β' έκδ., Αθήνα, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., 2000, σ. 29. Ο όρος «εστιακή σημασία» δηλώνει αυτό που Αριστοτέλης αποκαλεί πρὸς ἓν λεγόμενον και με τη φράση αυτή χαρακτηρίζεται ο ορισμός της φιλίας στο 1236a 16 - b 27 των *Ηθικών Ευδημείων*.

με την αριστοτελική παρουσίαση της τέλειας φιλίας, «τα μέρη αγαπούν το ένα το άλλο για τους χαρακτήρες τους και όχι απλώς και μόνο επειδή χαίρονται ή ωφελούνται το ένα από τη συντροφιά του άλλου»¹²⁹. Το είδος αυτό της φιλίας αποκαλείται από τον Cooper «φιλία του χαρακτήρα» και είναι αξιολογικά το πρώτο είδος φιλίας, η «πρωταρχική φιλία». Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι το είδος της φιλίας κατ' ἀρετήν ή της φιλίας διὰ τὸ ἀγαθὸν αποτελεί και το αρχικό είδος φιλίας χρονολογικά, αφού δεν είναι συνήθως η αγάπη για τον χαρακτήρα του άλλου που μας κάνει να επιθυμούμε να γίνουμε φίλοι με κάποιον, αυτό δηλαδή, που σηματοδοτεί την αρχή της φιλίας. Όπως τονίζει σε ποικίλα χωρία ο Αριστοτέλης, αυτό που συνήθως ωθεί τους ανθρώπους να ξεκινήσουν μια φιλία είναι το στοιχείο της ευχαρίστησης ή της χρησιμότητας που εκπέμπει προς εμάς ο άλλος, το οποίο μας παροτρύνει να γίνουμε φίλοι μαζί του, ενώ η φιλία για τον χαρακτήρα του άλλου έρχεται αργότερα και παγιώνει την φιλία. Η «φιλία του χαρακτήρα» διακρίνεται από τα άλλα δύο είδη φιλίας ως προς το ότι αναφέρεται στο σύνολο του άλλου προσώπου που αποτελεί το αντικείμενο της φιλίας, δηλαδή, σε όλες τις ιδιότητες του άλλου ανθρώπου και όχι μόνον σε κάποιες από αυτές, όπως συμβαίνει με τα άλλα είδη φιλίας.

Σε κάθε περίπτωση, αυτό που ο ορισμός από την *Ρητορική* μας καταδεικνύει με επιτυχία είναι ότι, για τον Αριστοτέλη, η φιλία σε γενικές γραμμές σαφώς εμπεριέχει τουλάχιστον δύο σημαντικά συστατικά, τη στοργή και το αλτρουιστικό ενδιαφέρον για το καλό του φίλου. Αυτό είναι

¹²⁹ Η σημασία του χωρίου αυτού της *Ρητορικής* (1380b 35 - 1381a 10) έχει τονισθεί από τον John Cooper στο άρθρο του "Aristotle on the Forms of Friendship" (ανατύπωση στο βιβλίο του *Reason and Emotion*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1999, σ. 312-335), η σπουδαιότητά του αναγνωρίζεται και υιοθετείται από πολλούς άλλους, όπως λ.χ. η Julia Annas, η Martha Nussbaum και η Sarah Broadie (J. Annas, "Self-Concern and the Sources and Limits of Other-Concern", στο: *The Morality of Happiness*, Oxford, Oxford University Press, 1993, 249-290· M.C. Nussbaum, *The Fragility of Goodness Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986, σ. 354-372· S. Broadie, "Philosophical Introduction and Commentary", στο: S. Broadie & C. Rowe (eds.), *Aristotle: Nicomachean Ethics*, Oxford, Oxford University Press, 2002, 57-65, και συγκεκριμένα σ. 58).

ιδιαίτερα σημαντικό για την κατανόηση της αριστοτελικής κανονιστικής έννοιας της φιλίας στην ανάλυση που μας παρέχεται τόσο στα *Ηθικά Νικομάχεια* όσο και στα *Ηθικά Ευδήμεια*. Όταν κανείς εξετάζει τη διάκριση που κάνει ο Αριστοτέλης ανάμεσα στα τρία είδη φιλίας καθώς και την έννοια της πολιτικής φιλίας, χρειάζεται να λαμβάνει υπόψη του τον πυρήνα που είναι κοινός για όλες τις φιλικές σχέσεις, όπως αυτός περιγράφεται στον ορισμό της φιλίας που διατυπώνεται στη *Ρητορική*. Ο κοινός αυτός πυρήνας όλων των φιλικών σχέσεων, ακόμη και των σχέσεων ερωτικής φύσης ή συζυγικής αγάπης, τονίζεται και σε άλλα χωρία των αριστοτελικών ηθικών έργων. Για παράδειγμα, στο ένατο βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων*, όπου εξετάζεται η προέλευση των φιλικών σχέσεων προς τους γείτονές μας καθώς και τα χαρακτηριστικά που διακρίνουν διάφορες μορφές φιλίας που σχετίζονται με τη σχέση μας προς τον εαυτό μας, ο Αριστοτέλης ορίζει τον φίλο ως κάποιον ο οποίος επιθυμεί και πράττει αυτά που είναι καλά ή φαινομενικά καλά για χάρη του φίλου του και ως κάποιον που επιθυμεί την ύπαρξη και τη ζωή του φίλου του για χάρη εκείνου¹³⁰.

Η ανάλυση της έννοιας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και ρίχνει φως τόσο στα διαφορετικά είδη φιλίας και τις μορφές που αυτή λαμβάνει, όσο και στο γενικό ορισμό της φιλίας που προτάθηκε προηγουμένως. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζουν τα παραδείγματα και οι παραλληλισμοί του Αριστοτέλη, μεταξύ της έννοιας ως αρχής της φιλίας, καθώς θεωρεί ότι η ευνοϊκή διάθεση είναι μία μορφή ανενεργούς φιλίας, και της ευχαρίστησης,

¹³⁰ «Οι φιλικές σχέσεις του ανθρώπου με τους άλλους, στις οποίες βασίζονται κατά κανόνα και οι ορισμοί της φιλίας, φαίνεται ότι έχουν την αρχή τους στη φιλική σχέση του ανθρώπου με τον ίδιο τον εαυτό του. Ορισμένοι λένε ότι φίλος είναι (1) αυτός που θέλει και κάνει σε κάποιον ό,τι είναι καλό (ή ό,τι του φαίνεται πως είναι καλό) για χάρη εκείνου, ή (2) αυτός που θέλει ο φίλος του να υπάρχει και να ζει, και αυτό το θέλει για χάρη του ίδιου του φίλου του (είναι το συναίσθημα που αισθάνονται οι μητέρες για τα παιδιά τους, καθώς και οι φίλοι που ήρθαν σε σύγκρουση). Άλλοι λένε ότι φίλος με κάποιον είναι (3) αυτός που περνάει όλο τον χρόνο του μαζί με εκείνον· επίσης (4) αυτός που θέλει τα ίδια πράγματα που θέλει εκείνος, ή (5) αυτός που λυπάται και χαίρεται μαζί με τον φίλο του (και αυτό επίσης είναι κάτι που το συναντούμε κατά κύριο λόγο στις μητέρες). Με κάποιο από όλα αυτά τα στοιχεία ορίζουν και τη φιλία» (*Ηθ. Νικ.* 1166a 1-10).

που προκαλεί η μορφή του άλλου ως αρχής του έρωτα. Στο ένατο βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων* αναφέρει χαρακτηριστικά τα εξής: «Μοιάζει λοιπόν η ευνοϊκή διάθεση να είναι η αρχή μιας φιλίας, όπως είναι η αρχή του έρωτα η ευχαρίστηση που νιώθει κανείς βλέποντας κάποιον, γιατί κανένας δεν κυριεύεται από έρωτα, αν πρώτα δεν ευχαριστηθεί βλέποντας τη μορφή του άλλου. Αλλά και αυτός που ευχαρισιέται με τη θέα της μορφής του άλλου δεν είναι ακόμη ερωτευμένος. Ερωτευμένος θα είναι όταν θα τον ποθεί απόντα και όταν θα επιθυμεί την παρουσία του. Σ' αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθεί ότι πράγματι, ο Αριστοτέλης εξετάζει τόσες πολλές και διαφορετικές μεταξύ τους μορφές φιλίας και αγάπης, εντάσσοντας ακόμη και τον έρωτα σε αυτές, ορίζοντας τον ως «υπερβολή φιλίας» (*Ηθ. Νικ.* 1171a 10-13)¹³¹.

Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο οι άνθρωποι δεν μπορούν να είναι φίλοι, αν δεν υπήρξαν ευνοϊκά διατεθειμένοι, αυτοί όμως που είναι ευνοϊκά διατεθειμένοι προς κάποιον δεν είναι ακόμα φίλοι του, και ο λόγος είναι ότι θέλουν μόνο ό, τι είναι καλό γι' αυτόν τον άνθρωπο, τίποτε όμως δεν είναι πρόθυμοι να κάνουν μαζί του ούτε και να υποβληθούν σε κόπους γι' αυτόν. Έτσι, μιλώντας κανείς μεταφορικά, θα μπορούσε να πει ότι η ευνοϊκή διάθεση είναι μια «ανενεργός» φιλία, που όμως, αν κρατήσει καιρό και οδηγήσει σε μια στενότερη γνωριμία, γίνεται όχι όμως φιλία για το όφελος ούτε φιλία για την ευχαρίστηση, γιατί τέτοια κίνητρα ούτε ευνοϊκή διάθεση δεν γεννούν» (*Ηθ. Νικ.* 1167a 1-14).

Στο τελευταίο αυτό σημείο ο Αριστοτέλης φαίνεται να υποπίπτει σε μια αντίφαση¹³², σε σχέση με το προαναφερθέν χωρίο της *Ρητορικής* (1380b 35 – 1381a 10), αλλά και σε άλλα σημεία, όταν, παρόλο που αναγνωρίζει ότι και

¹³¹ Για την αριστοτελική έννοια του έρωτα βλ. A.W. Price, *Love and Friendship in Plato and Aristotle*, σ. 236-249. Βλ. επίσης Ε. Λεοντσίνη, «Έρως και ερωτική αγάπη κατά τον Αριστοτέλη», *Celestia*, 2 (2009), 61-68.

¹³² Η αντίφαση αυτή έχει εξεταστεί εκτενώς στο άρθρο του Talbot Brewer, "Virtues We Can Share: Friendship and Aristotelian Ethical Theory", *Ethics*, 115 (2005), 721-758.

τα τρία είδη φιλίας που αναφέρει είναι φιλία, μιλιά υποτιμητικά για τα δύο «κατώτερα» είδη φιλίας, αναφέροντας ότι κίνητρα, όπως το όφελος και η ευχαρίστηση, «δεν γεννούν καν ευνοϊκή διάθεση». Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει για τα δύο αυτά είδη φιλίας, τη φιλία για το χρήσιμο και τη φιλία για την ηδονή, «οἱ μὲν οὖν διὰ τὸ χρησιμον φιλοῦντες ἀλλήλους οὐ καθ' αὐτοὺς φιλοῦσιν, ἀλλ' ἢ γίγνεται τι αὐτοῖς παρ' ἀλλήλων ἀγαθόν. ὁμοίως δὲ καὶ οἱ δι' ἡδονήν» (*Ηθ. Νικ.* 1156a 10-12). Οπωσδήποτε, σύμφωνα με την αριστοτελική πραγμάτευση του θέματος, και τα τρία είδη φιλίας έχουν βέβαια ως κοινό χαρακτηριστικό τους τη μη λανθάνουσα *ἀντιφίλησιν*, η οποία γίνεται ουσιαστική μόνο αν οι φίλιες αυτές περάσουν στο τρίτο επίπεδο της φιλίας του χαρακτήρα, της φιλίας δηλαδή για την αρετή. Όπως ο Αριστοτέλης φαίνεται να υπονοεί, οι φίλιες που συνάπτονται για το χρήσιμο και το ευχάριστο, παρόλο που χαρακτηρίζονται από αντιφίληση, δεν προέρχονται από ειλικρινή αισθήματα, γι' αυτό οι φίλοι σε αυτού του είδους τις φίλιες μεταχειρίζονται κατ' ουσίαν το αγαπημένο πρόσωπο για τα προσωπικά τους συμφέροντα ή την ευχαρίστησή τους¹³³. Ο Αριστοτέλης σημειώνει στα *Ηθικά Νικομάχεια* (1157b 1-5) ότι «Εἰς ταῦτα δὲ τὰ εἶδη τῆς φιλίας νενεμημένης οἱ μὲν φαῦλοι ἔσονται φίλοι δι' ἡδονήν ἢ τὸ χρησιμον, ταύτη ὁμοιοὶ ὄντες, οἱ δ' ἀγαθοὶ δι' αὐτοὺς φίλοι· ἢ γὰρ ἀγαθοί. οὔτοι μὲν οὖν ἀπλῶς φίλοι, ἐκεῖνοι δὲ κατὰ συμβεβηκὸς καὶ τῶ ὠμοιωσθαι τούτοις». Όπως εύστοχα επισημαίνει η Rosalind Hursthouse¹³⁴, πράγματι μόνο «η φιλία του χαρακτήρα» έχει ως στόχο της την αγάπη του φίλου μας για τον χαρακτήρα του μόνο και όχι για κάποιον άλλον λόγο. Πολλές μορφές φιλίας, όπως φίλιες μεταξύ συναδέλφων ή η ερωτική αγάπη, παρόλο που εμπεριέχουν ευνοϊκή διάθεση, η εύνοια αυτή δεν εκδηλώνεται για κανέναν άλλο λόγο παρά μόνο για τον λόγο αυτόν που αποτελούσε και τον σκοπό της φιλίας, όπως λόγου χάρη η συναδελφική συνεργασία ή η ικανοποίηση της ερωτικής

¹³³ Βλ. Δ. Ν. Κούτρας, *Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους*, σ. 85.

¹³⁴ Βλ. R. Hursthouse, "Aristotle for Women Who Love Too Much", *Ethics*, 117 (2007), 327-334.

επιθυμίας. Όταν νομίζουμε ότι η φιλία του άλλου προσώπου δημιουργήθηκε λόγω της ποιότητας του χαρακτήρα μας απλώς εξαπατούμε τον εαυτό μας. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχε ευνοϊκή διάθεση.

Φυσικά, από μόνη της η *εὔνοια*, η ευνοϊκή δηλαδή διάθεση, όπως ο Αριστοτέλης επισημαίνει στο 1166b 30 - 1167a 3 των *Ηθικῶν Νικομαχείων*, αν και φαίνεται να είναι ένα από τα χαρακτηριστικά της φιλίας, να εμπεριέχει δηλαδή κάτι από τη φιλική σχέση, παρόλα αυτά δεν είναι φιλία, αφού *εὔνοια* μπορούμε να έχουμε ακόμη και προς ανθρώπους που δεν γνωρίζουμε, χωρίς καν τα πρόσωπα αυτά να το γνωρίζουν τα ίδια, αλλά φιλία κατά αυτόν τον τρόπο δεν είναι δυνατόν να έχουμε. Υπό αυτήν την *έννοια*, η *εὔνοια* δεν είναι καν *αγάπη (φίλησις)*, αφού η *αγάπη* προϋποθέτει τη συναναστροφή, ενώ η ευνοϊκή διάθεση μπορεί να γεννηθεί ξαφνικά. Για να είναι κάποιος φίλος, χρειάζεται και οι δύο να αναγνωρίζουν τη φιλία τους. Η *εὔνοια* είναι αναγκαία προϋπόθεση για τη φιλία, αλλά όχι επαρκής, αφού χρειάζεται κάποιος να είναι ευνοϊκά διατεθειμένος προς κάποιον άλλο για να μπορέσει να γίνει φίλος του και η *εὔνοια*, από μόνη της δεν είναι αρκετή για να γίνει κανείς φίλος με κάποιον, αφού η φιλία δημιουργείται από την *αγάπη* που φέρνει η συναναστροφή και η αμοιβαιότητα.

Ο Αριστοτέλης τονίζει βέβαια ότι «για την *αγάπη* που αισθάνονται οι άνθρωποι για τα άψυχα πράγματα δεν χρησιμοποιείται η λέξη φιλία, αφού στην περίπτωση αυτή δεν υπάρχει ανταπόδοση της *αγάπης*, ούτε ανταπόδοση του καλού προς τον άλλον, ενώ για τον φίλο λέμε ότι πρέπει να θέλουμε το καλό του, και να το θέλουμε για χάρη του ίδιου». Ο Αριστοτέλης επισημαίνει ότι αυτοί που θέλουν με αυτόν τον τρόπο το καλό για τον άλλον χαρακτηρίζονται απλώς ευνοϊκά διατεθειμένοι άνθρωποι, αφού στην περίπτωση αυτή δεν υπάρχει η ίδια θέληση για φιλία και από την πλευρά του άλλου, δεν υφίσταται δηλαδή «*άντιφίλησις*». Η φιλία δημιουργείται μόνον όταν υπάρχει αμοιβαιότητα των αισθημάτων και ευνοϊκή διάθεση και από

τις δύο πλευρές, κατά τρόπο ώστε αυτή να λάμπει στα μάτια της κάθε πλευράς. Πολλοί είναι ευνοϊκά διατεθειμένοι απέναντι σε ανθρώπους που δεν τους έχουν δει καθόλου ή που τους γνωρίζουν ελάχιστα, έχουν όμως γι' αυτούς τη γνώμη πως είναι καλοί άνθρωποι ή χρήσιμοι, και την ίδια γνώμη μπορεί να έχουν γι' αυτούς και άλλοι άνθρωποι. Μια τέτοια όμως κατάσταση δεν συγκροτεί φιλία.

Οπωσδήποτε, δεν είναι δυνατόν να ενδιαφερόμαστε για όλους τους ανθρώπους με τον ίδιο τρόπο ούτε βέβαια να αγαπάμε τους πάντες. Είναι δυνατόν βέβαια να έχουμε ευνοϊκή διάθεση προς τους ανθρώπους που γνωρίζουμε ελάχιστα ή καθόλου, αλλά δεν τρέφουμε απαραίτητα και φιλικά αισθήματα προς αυτούς¹³⁵. Η διάλυση μιας φιλίας μπορεί να προκύψει, όταν η κακία και η μοχθηρία του άλλου θεωρηθούν ότι δεν είναι επιδεικτικές θεραπείας, όταν δηλαδή συνειδητοποιήσουμε ότι αυτός που αγαπούμε δεν είναι δυνατόν να αλλάξει και να πάψει να είναι μοχθηρός. Η διάλυση της φιλίας είναι θεμιτό να γίνει, κατά τον Αριστοτέλη, δι' *υπερβολήν μοχθηρίας* του ενός φίλου: *ἢ οὐ πᾶσιν, ἀλλὰ τοῖς ἀνιάτοις κατὰ τὴν μοχθηρίαν* (Ηθ. Νικ. 1165b 18), όταν δηλαδή σε μια φιλική σχέση έχει επέλθει με τον χρόνο ή για άλλους διαφορετικούς λόγους δυσαναλογία, χωρίς να είναι δυνατόν να επέλθει ἐπανόρθωσις εἰς τὸ ἦθος του ενός φίλου¹³⁶.

Επίσης, κατά τον Αριστοτέλη, ένας άλλος λόγος διάλυσης της φιλίας, είναι όταν ο άλλος, ο υποτιθέμενος φίλος μας, παρουσίαζε σε εμάς ένα άλλο πρόσωπο από αυτό που πραγματικά είχε, όταν δηλαδή μας έδινε την εντύπωση ότι μας αγαπούσε για τον χαρακτήρα μας, ενώ, στην πραγματικότητα, συναναστρεφόταν μαζί μας, επροσποιείτο δηλαδή τον φίλο, για την ευχαρίστηση που αντλούσε από εμάς ή, ακόμη χειρότερα, για

¹³⁵ Κατά τον R. Sokolowski, «οι φιλίες είναι αποκλειστικές με έναν τρόπο που δεν ισχύει για τη δικαιοσύνη. Μπορούμε να είμαστε δίκαιοι απέναντι στον καθένα αλλά δεν μπορούμε να είμαστε φίλοι με τον καθένα». «Φιλία και Ηθική πράξη στον Αριστοτέλη», μτφρ.: Π. Κόντος, *Δευκαλίων*, 17/2 (1999), 229-246 και συγκεκριμένα σ. 233.

¹³⁶ Βλ. Ηθ. Νικ. 1165a 36 κ.ε., και ιδιαίτερα 1165b 17-22.

την χρησιμότητα που του προσέφερε η φιλία του μαζί μας. Υπάρχουν δηλαδή ορισμένες περιπτώσεις που κάποιος συνάπτει φιλία μαζί μας έχοντας ως στόχο την ευχαρίστηση ή την χρησιμότητα που μας παρέχει η φιλία του μαζί μας, αλλά παρουσιάζει το ενδιαφέρον του αυτό προς εμάς ως φιλία για τον χαρακτήρα μας. Κατά παρόμοιο τρόπο, ενδέχεται κάποιος να συνάπτει φιλία με εμάς γιατί του είμαστε χρήσιμοι, αλλά να παρουσιάζει τη φιλία του αυτή ως φιλία για την ευχαρίστηση, να εμφανίζεται δηλαδή ότι προτιμά την φιλία μας επειδή του είμαστε ευχάριστοι, αλλά στην πραγματικότητα να είναι φίλος με εμάς μόνο επειδή του είμαστε χρήσιμοι. Κατά τον Αριστοτέλη, αν το πρόσωπο αυτό έχει κάνει σαφείς τις προθέσεις του προς εμάς, αλλά είμαστε εμείς εκείνοι που απατηθήκαμε, που λανθασμένα δηλαδή θεωρήσαμε ότι η φιλία του σήμαινε κάτι άλλο από αυτό που στην πραγματικότητα ήταν, τότε οφείλουμε να κατηγορήσουμε μόνο τον εαυτό μας και όχι το άλλο πρόσωπο. Αν όμως συνειδητά εξαπατηθούμε κατά αυτόν τον τρόπο από τον άλλον, τον υποτιθέμενο φίλο μας, τότε δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να κατηγορούμε τον εαυτό μας, αλλά μόνο το άλλο πρόσωπο, αφού εκείνο ήταν που συνειδητά μας εξαπάτησε. Μια τέτοιου είδους συμπεριφορά προς το πρόσωπό μας δικαιολογεί απολύτως, κατά τον Αριστοτέλη, την από μέρους μας διάλυση μιας φιλίας. Γενικότερα, ο Αριστοτέλης, ενώ αναφέρεται σε ποικίλα χωρία για τους λόγους διάλυσης της φιλίας, φαίνεται να υποστηρίζει ότι σε κάθε περίπτωση οφείλουμε να προσπαθούμε να διατηρήσουμε τη φιλία, επιμένοντας στη φιλική σχέση μας με τον άλλον.

Είναι γεγονός ότι ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι για να μπορέσουμε να επιτύχουμε τη δημιουργία της «φιλίας του χαρακτήρα», η οποία αποτελεί βέβαια το ανώτερο είδος φιλίας, το να ζει κανείς μαζί με τον άλλο και να μοιράζεται κοινές δραστηριότητες σε καθημερινή βάση αποτελεί βασική προϋπόθεση. Στην πραγματικότητα, ο Αριστοτέλης πιστεύει ότι «οι φίλοι θα πρέπει να περνούν τις μέρες τους μαζί» (*Ηθ. Νικ.* 1158a 9, 1171a 5) ή «να μη

ζουν ως μονώτες» (Ηθ. Νικ. 1157b 21-22), αφού είναι σημαντικό να αποκτά κανείς μεγάλη εμπειρία του χαρακτήρα του άλλου και των συνηθειών του, για να μπορέσει να επιτύχει μία τέτοια μορφή σχέσης, όπως η φιλία του χαρακτήρα. Όμως, παρόλα αυτά, ο Αριστοτέλης επίσης φαίνεται να πιστεύει ότι δεν είναι πάντοτε σημαντικό οι φίλοι να περνούν τις μέρες τους μαζί σε αδιάκοπη συντροφιά, αφού σε διάφορα σημεία διατείνεται ότι δεν είναι απαραίτητο οι άνθρωποι που αγαπούμε να είναι συνέχεια μαζί μας. Αυτό που έχει κυρίως σημασία είναι η διάρκεια της φιλίας, χρειάζεται δηλαδή να υπάρχει διάρκεια στο χρόνο, να έχει περάσει αρκετός χρόνος από τότε που ξεκίνησε η φιλία έτσι ώστε να είναι δυνατόν να γνωρίσουμε τον χαρακτήρα του άλλου. Είναι αλήθεια ότι ορισμένοι άνθρωποι βρίσκουν ευχαρίστηση στο να ζουν με τη συντροφιά ο ένας του άλλου και να κάνουν καλά πράγματα ο ένας για τον άλλον, αλλά «άλλοι κοιμούνται ή έχουν χωριστεί από την απόσταση και δεν λαμβάνουν μέρος στις κοινές δραστηριότητες της φιλίας, έχουν όμως παρόλα αυτά την τάση να το κάνουν αυτό, γιατί η απόσταση δεν διαλύει τη φιλία χωρίς λόγο, αλλά απλώς διαλύει τη δραστηριότητά της (Ηθ. Νικ. 1157b 8-11).

2.3 Η έννοια της πολιτικής φιλίας

Η έννοια της αριστοτελικής πολιτικής φιλίας δεν είναι δυνατόν να κατανοηθεί ανεξάρτητα από την υπόλοιπη πραγμάτευση του θέματος της φιλίας από τον Αριστοτέλη. Όπως προαναφέρθηκε, η φιλία χρειάζεται να εμπεριέχει τουλάχιστον δύο αναγκαία συστατικά στοιχεία, δηλαδή στοργή αλλά και κάποιο αλτρουιστικό ενδιαφέρον για το αγαθό του φίλου. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την κατανόηση της αριστοτελικής κανονιστικής έννοιας της φιλίας στην ανάλυση που μας παρέχεται τόσο στα

Ηθικά Νικομάχεια όσο και στα *Ηθικά Ευδήμεια*, αλλά και για όλα τα είδη φιλίας που αναφέρονται από τον Αριστοτέλη. Όταν κανείς εξετάζει τη διάκριση που κάνει ο Αριστοτέλης ανάμεσα στα τρία είδη φιλίας καθώς και την έννοια της πολιτικής φιλίας, χρειάζεται να έχει πάντοτε κατά νου τον πυρήνα που είναι κοινός για όλες τις φιλικές σχέσεις, όπως αυτός περιγράφεται στον ορισμό της φιλίας που αναφέρεται στη *Ρητορική* (1380b 35 - 1381a 10). Η κεντρική ιδέα που περιλαμβάνεται στην έννοια της αριστοτελικής φιλίας είναι αυτή του να επιθυμείς για τον φίλο σου καθετί που το θεωρείς καλό, όχι για να κερδίσεις κάτι ο ίδιος, αλλά αποκλειστικά για χάρη εκείνου, επειδή έχεις ενδιαφέρον για εκείνον και όχι απλώς επειδή ενδιαφέρεσαι μόνο για τον εαυτό σου. Σε καμία περίπτωση βέβαια η «πολιτική φιλία» δεν είναι δυνατόν να ακολουθεί πιστά τον αριστοτελικό ορισμό της προσωπικής φιλίας του «ανώτερου» είδους, της φιλίας «κατ' ἀρετήν», αφού οπωσδήποτε εντάσσεται στο τρίτο είδος φιλίας, στη φιλία «διὰ τὸ χρήσιμον».

Ο Αριστοτέλης αναφέρει ποικίλα είδη φιλίας παρόμοια με αυτό της πολιτικής φιλίας, τα οποία όλα εμπίπτουν στο σχήμα των τριών ειδών της φιλίας που περιγράφει, όπως για παράδειγμα φιλίες ανάμεσα σε πολίτες, εμπόρους, ναυτικούς, ακόμη και κλέφτες (*Ηθ. Ευδ.* 1242a 1-2 και *Ηθ. Νικ.* 1161a 12-13). Όπως αναφέρει, αυτές αποτελούν περισσότερες φιλίες που δημιουργούνται μέσα σε μια κοινότητα, γιατί φαίνεται να βασίζονται σε κάποια μορφή συμφωνίας. Υπό την έννοια αυτή, η φιλία που δημιουργείται ανάμεσα στον οικοδεσπότη και τον καλεσμένο επίσης εμπίπτει στην κατηγορία αυτή. Ο Αριστοτέλης δεν εξηγεί με σαφήνεια το πώς ακριβώς η πολιτική φιλία συνδέεται με τα τρία είδη φιλίας που περιγράφει, αλλά είναι σαφές πως την εκλαμβάνει ως μία ειδική μορφή φιλίας που βασίζεται στο κοινό συμφέρον.

Στα *Ηθικά Ευδήμεια*, όπου ο Αριστοτέλης αναφέρεται συγκεκριμένα και πιο εκτενώς στην έννοια της πολιτικής φιλίας, δηλώνεται σαφώς η μορφή αυτή της φιλίας που ισχύει ανάμεσα στους πολίτες μιας πόλης: «ή δέ πολιτική συνέστηκε μὲν κατὰ τὸ χρήσιμον καὶ μάλιστα· διὰ γὰρ τὸ μὴ αὐτάρκη δοκοῦσι συνελθεῖν, ἐπεὶ συνῆλθόν γ' ἂν καὶ τοῦ συζῆν χάριν» (*Ηθ. Εὐδ.* 1242a 6-9). Το εἶδος αυτό της φιλίας ανάμεσα στους πολίτες δηλώνεται και στα *Ηθικά Νικομάχεια* (1160a 11-14): «καὶ ἡ πολιτικὴ δὲ κοινωνία τοῦ συμφέροντος χάριν δοκεῖ καὶ ἐξ ἀρχῆς συνελθεῖν καὶ διαμένειν· τούτου γὰρ καὶ οἱ νομοθέται στοχάζονται, καὶ δίκαιόν φασιν εἶναι τὸ κοινῇ συμφέρον».

Ο Αριστοτέλης επισημαίνει ὅτι ἡ πολιτικὴ κοινωνία δημιουργεῖται και επιβιώνει για χάρη του κοινού συμφέροντος στο οποίο τα μέλη της μετέχουν εξαιτίας της συμβίωσης τους σε αυτήν. Ὅλες οι μικρές κοινότητες, οι οποίες υπάρχουν εντός του πλαισίου της μεγαλύτερης πολιτικῆς κοινότητας, φαίνεται να υποτάσσονται σε αυτήν, γιατί ἡ πολιτικὴ κοινότητα στοχεύει ὄχι σε ὅ, τι εἶναι ἄμεσα χρήσιμο, ἀλλὰ σε αυτό που εἶναι χρήσιμο για το σύνολο της ζωῆς (*Ηθ. Νικ.* 1160a 28-30).

Το πιο εντυπωσιακό σημεῖο της αριστοτελικῆς συζήτησης αναφορικά με την έννοια της πολιτικῆς φιλίας συνίσταται στη σχέση, που ο Σταγίριτης φιλόσοφος προσγράφει ανάμεσα στη φιλία και τη δικαιοσύνη. Ο Αριστοτέλης, ἤδη ἀπὸ την ἀρχὴ της συζήτησής του για τη φιλία στο 1155a 22-28 των *Ηθικῶν Νικομαχείων*, συνδέει τη φιλία με τη δικαιοσύνη και την πόλη: «Φαίνεται ἐπίσης, ὅτι ἡ φιλία συνέχει και τις πόλεις, και οι νομοθέτες νοιάζονται πιο πολύ γι' αυτήν παρὰ για τη δικαιοσύνη (πολύ φυσικό, ἀφού ἡ ομόνοια φαίνεται πως εἶναι κάτι παρόμοιο με τη φιλία): αυτήν επιθυμοῦν κατὰ κύριο λόγο, και κοιτάζουν κατὰ κύριο λόγο να διώξουν ἀπὸ την πόλη τη διχόνοια, που τι ἄλλο εἶναι παρὰ μίσος και ἐχθρα; Ἀν οι ἄνθρωποι εἶναι φίλοι μεταξύ τους, δεν την ἔχουν ἀνάγκη τη δικαιοσύνη, ἐνῶ αν εἶναι δίκαιοι, χρειάζονται ἐπιπλέον και τη φιλία, και ἡ πιο γνήσια μορφή δικαιοσύνης

θεωρείται πως έχει όλα τα χαρακτηριστικά της φιλίας».

Η φιλία και η δικαιοσύνη φαίνεται ότι σχετίζονται με τα ίδια πράγματα και ότι ανευρίσκονται στους ίδιους ανθρώπους¹³⁷. Όπως έχει επισημανθεί από την Suzanne Stern-Gillet, η φιλία συνήθως θεωρείται ως εμπόδιο για τη δικαιοσύνη, αφού η προσωπική φιλία ενδεχομένως να απειλήσει το κράτος αντί να το προστατεύσει, όταν δημιουργούνται συγκρούσεις ανάμεσα στην πολιτική υποχρέωση και στην ιδιωτική φιλία¹³⁸. Αυτό είναι αλήθεια αν σκεφτούμε ότι η φιλία αναγκαστικά είναι μία μεροληπτική έννοια, ενώ η δικαιοσύνη αξιώνει να είναι αμερόληπτη. Οπωσδήποτε, μία εξ ορισμού μεροληπτική έννοια, όπως αυτή της φιλίας, παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες σε σχέση με την αμεροληψία, έννοια που παραδοσιακά προτάσσει η ηθική. Σύμφωνα με τον M. Baron, η βασική σύγκρουση ανάμεσα στη φιλία και την αμεροληψία έγκειται στο ότι «η αμεροληψία μας ζητά να βλέπουμε τους

¹³⁷ «Φαίνεται πάντως –όπως το είπαμε και στην αρχή της συζήτησής μας– ότι η φιλία και η δικαιοσύνη έχουν ως αντικείμενό τους τα ίδια πράγματα και σχετίζονται με τα ίδια πρόσωπα. Σε κάθε, πράγματι, μορφή συνύπαρξης και συνάφειας ανθρώπων υπάρχει, κατά την κοινή αντίληψη, κάποια μορφή δικαίου, αλλά και φιλία. Ονομάζουν, π.χ., οι άνθρωποι φίλους τους τους συνταξιδιώτες τους και τους συστρατιώτες τους, καθώς και όλους αυτούς με τους οποίους γενικά συνυπάρχουν και έρχονται σε κάποια άλλη τέτοια συνάφεια. Και όσο κρατάει η συνύπαρξη και η συνάφειά τους, τόσο κρατάει και η φιλία τους· γιατί τόσο κρατάει ανάμεσά τους και η δικαιοσύνη. Και η παροιμία «Όλα των φίλων κοινά» είναι σωστή· γιατί η φιλία έχει για προϋπόθεση τη συνύπαρξη και τη συνάφεια. Τα αδέρφια τώρα, και οι σύντροφοι έχουν κοινά τα πάντα, ενώ οι άλλοι ορισμένα μόνο πράγματα: κάποιοι περισσότερα, άλλοι λιγότερα –μήπως και από τις φίλιες δεν είναι κάποιες περισσότερο και άλλες λιγότερο φιλικές; Αλλά και η δικαιοσύνη παρουσιάζεται με ποικιλία μορφών. Από την άποψη, πράγματι, αυτή οι σχέσεις των γονιών με τα παιδιά τους και οι σχέσεις των αδελφών μεταξύ τους δεν είναι ίδιες, όπως δεν είναι ίδιες και οι σχέσεις των συντρόφων μεταξύ τους– το ίδιο ισχύει και στις άλλες μορφές φιλίας. Διαφορετικές είναι, κατά συνέπεια, και οι άδικες πράξεις στην καθεμιά από τις περιπτώσεις αυτές, και η αδικία γίνεται μεγαλύτερη όταν στρέφεται προς κάποιον που είναι περισσότερο φίλος. Παράδειγμα: είναι φοβερότερο να κλέψει κανείς ένα σύντροφο παρά έναν συμπολίτη· είναι φοβερότερο να μην βοηθήσει τον αδελφό του παρά έναν ξένο· είναι φοβερότερο να χτυπήσει τον πατέρα του παρά οποιονδήποτε άλλον. Η φύση έτσι το όρισε, ώστε μαζί με τη φιλία να αυξάνει και το δίκαιο· ο λόγος είναι ότι η φιλία και το δίκαιο υπάρχουν μεταξύ των ίδιων ανθρώπων και απλώνονται σε ίδια έκταση» (Ηθ. Νικ. 1159b 25 – 1160a 8).

¹³⁸ S. Stern-Gillet, *Aristotle's Philosophy of Friendship*, Albany, State University of New York Press, 1995, σ. 149.

πάντες ωσάν να ήταν ένα πρόσωπο ανάμεσα στους πολλούς, και κανέναν ως ξεχωριστό, ενώ, αντιθέτως, η φιλία και οι άλλες στενές σχέσεις ζητούν να βλέπουμε τους φίλους μας ως ξεχωριστούς»¹³⁹.

Τα ερωτήματα που εδώ ανακύπτουν είναι τα εξής: Ποιο είδος πολιτικής ομόνοιας οραματίζεται ο Αριστοτέλης και με ποιον τρόπο η φιλία δημιουργεί ομόνοια απαραίτητη για την ενότητα της πόλης; Δυστυχώς, ο Αριστοτέλης δεν ασχολείται στο έργο του εκτενώς με την έννοια της ομόνοιας παρόλο που, όπως φαίνεται από τις αρχαίες πηγές, η ενασχόληση με την έννοια της ομόνοιας ήταν έντονη ήδη από την εποχή των Σοφιστών. Η έννοια της ομόνοιας εισάγεται στην πολιτική συζήτηση εκείνης της εποχής ώστε να τονιστεί η σημασία της συναίνεσης και, συνεπώς, να υποστηριχθεί η αναγκαιότητα της ομογνωμίας μεταξύ των πολιτών. Ο όρος «ομόνοια» αναφέρεται σε ένα είδος πολιτικής συναίνεσης βασισμένης στην ομοφροσύνη όλων των πολιτών ως προς τα βασικά ζητήματα της πολιτικής ζωής. Ομόνοια είναι η αρμονία, η ενότητα φρονήματος, σκέψης και διάθεσης και κυριολεκτικά σημαίνει ταύτιση γνώμων. Στο μεγαλύτερο μέρος τους οι πολιτικοί στοχαστές της περιόδου του 5ου π.Χ. αιώνα, αλλά και του 4ου, θεωρούσαν τις έννοιες της δικαιοσύνης, της ομόνοιας, της φιλίας και της ισότητας αλληλένδετες, αν όχι ταυτόσημες, και συνεπώς απαραίτητες για την τήρηση της πολιτικής τάξης και αρμονίας¹⁴⁰.

Σύμφωνα με τον Πλάτωνα (*Πολιτεία* 351d), η επιδίωξη της δικαιοσύνης οδηγεί στην ομοδοξία, την ομόνοια και τη φιλία. Γενικότερα, παρατηρούμε απόπειρα σύνδεσης της έννοιας της δικαιοσύνης με τις έννοιες της φιλίας και της ομόνοιας. Το έργο του Αριστοτέλη δεν αποτελεί εξαίρεση. Ο Αριστοτέλης αναφέρεται στην ομόνοια στην εκτενή συζήτησή του για τη φιλία στα *Ηθικά Νικομάχεια* και τα *Ηθικά Ευδήμεια*, αλλά και στο δεύτερο βιβλίο των

¹³⁹ "Impartiality and Friendship", *Ethics*, 101 (1991), 836-857, σ. 837.

¹⁴⁰ Βλ. σχετ. W.K.C. Guthrie, *Οι Σοφιστές*, μτφρ.: Δ. Τσεκουράκης, Αθήνα, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., 1989, σ. 189.

Πολιτικών, όταν ασκεί κριτική στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα. Η αριστοτελική κριτική στην πλατωνική *Πολιτεία* στο δεύτερο βιβλίο των *Πολιτικών* είναι δυνατόν να διαφωτίσει την έννοια της πολιτικής ενότητας σε σχέση με τη φιλία. Ο Αριστοτέλης αναφέρεται στην ομόνοια άλλη μια φορά στα *Ηθικά Νικομάχεια* σε ένα σημαντικό χωρίο, το οποίο ενισχύει επιπλέον την ερμηνεία του δεύτερου βιβλίου των *Πολιτικών*, όπου ταυτίζει ουσιαστικά την ομόνοια με την πολιτική φιλία: «Φιλική σχέση φαίνεται πως είναι και η ομόνοια. Γι' αυτό και δεν είναι ομογνωμοσύνη (όμοδοξία): γιατί αυτή θα μπορούσε να υπάρξει και μεταξύ ανθρώπων που αγνοούν ο ένας τον άλλον. Ούτε μιλούμε για ομόνοια όταν αναφερόμαστε σε ανθρώπους που έχουν τις ίδιες απόψεις για κάποιο θέμα, ας πούμε για τα ουράνια σώματα (η συμφωνία απόψεων πάνω σε ένα τέτοιο θέμα δεν έχει καμιά σχέση με τη φιλία): αντίθετα λέμε ότι υπάρχει ομόνοια σε μια πόλη, όταν οι άνθρωποι έχουν εκεί την ίδια γνώμη για κάτι που αναφέρεται στο συμφέρον τους, όταν παίρνουν τις ίδιες αποφάσεις και εκτελούν αυτά που από κοινού αποφάσισαν. Αυτό θα πει ότι η ομόνοια σχετίζεται με θέματα της πολιτικής πράξης, και μάλιστα με θέματα που έχουν κάποια μεγάλη σημασία και που η πραγματοποίησή τους μπορεί να ικανοποιήσει και τις δύο πλευρές ή όλο τον κόσμο: παράδειγμα οι πόλεις: ομόνοια σε μια πόλη υπάρχει όταν οι πολίτες της αποφασίζουν, όλοι μαζί, τα αξιώματα να μοιράζονται με διαδικασίες εκλογής, ή να συνάψουν συμμαχία με τους Λακεδαιμόνιους, ή ο κυβερνήτης τους να είναι ο Πιττακός σε διάστημα χρόνου κατά το οποίο θα το ήθελε και ο ίδιος... Η ομόνοια λοιπόν φαίνεται να είναι πολιτική φιλία, και αυτό ακριβώς λένε όλοι ότι σχετίζεται, πράγματι, με το δημόσιο συμφέρον και με όλα αυτά που ρυθμίζουν και διαμορφώνουν τη ζωή μας» (*Ηθ. Νικ.* 1167a 22 - 1167b 4).

Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι ο αριθμός των φίλων που είναι δυνατόν να έχει κανείς είναι περιορισμένος. Πεπερασμένα όντα όπως είμαστε, είναι δυνατόν να έχουμε φιλία μόνο με ένα περιορισμένο αριθμό ατόμων. Θα ήταν

εξαιρετικά δύσκολο να είμαστε φίλοι με ένα μεγάλο αριθμό ατόμων, γι' αυτό άλλωστε ο Αριστοτέλης αποδίδει μεγάλη σημασία όχι μόνο στην οικογένεια αλλά και σε άλλες μορφές κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης.

Ο ρόλος της φιλίας στην πόλη είναι, κατά τον Αριστοτέλη, η δημιουργία ομόνοιας, δηλαδή πολιτικής ενότητας, και η διασφάλιση της δικαιοσύνης. Όπως αναφέρει, η ομόνοια δεν συνίσταται ακριβώς σε συμφωνία απόψεων, καθώς αυτό μπορεί να συμβεί ακόμη και ανάμεσα σε ανθρώπους που είναι άγνωστοι μεταξύ τους. Ούτε λέγεται ότι οι άνθρωποι ομονοούν, όταν συμφωνούν σχεδόν για τα πάντα, αλλά μια πόλη ομονοεί, όταν οι άνθρωποι συμφωνούν για το τι είναι ευεργετικό να γίνει για το κοινό καλό. Οι ομονοούντες εκπληρώνουν κοινά σχέδια και σκοπούς προς όφελος της πόλεως. Η αριστοτελική έννοια της πολιτικής φιλίας δεν απαιτεί από εμάς να αισθανόμαστε τα ίδια δυνατά αισθήματα στοργής και προτίμησης για τους συμπολίτες μας, όπως αυτό συμβαίνει στην προσωπική φιλία του χαρακτήρα. Η αριστοτελική πολιτική φιλία απαιτεί από εμάς να ενδιαφερόμαστε για τους συμπολίτες μας, χωρίς όμως να στοχεύει να δημιουργήσει στην πόλη αυτό το είδος της πολιτικής ενότητας και ομοδοξίας που ο Πλάτων υποστήριξε στην *Πολιτεία*. Κατά τον Αριστοτέλη, η κοινοκτημοσύνη και η ομογνωμοσύνη στην πόλη δεν θα προωθήσουν την αρμονική σύζευξη πολίτη και πόλης· αντιθέτως η πλήρης ομογνωμοσύνη υπονομεύει τη συνοχή της πολιτικής κοινότητας και εμποδίζει την ορθή ανάπτυξη της ανθρώπινης φύσης.

ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ -ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο Αριστοτέλης, τόσο στα πολιτικά όσο και τα ηθικά έργα του, υποστηρίζει τη σημασία της συνεργασίας ανάμεσα στους πολίτες, η οποία διασφαλίζεται μέσω της φιλίας και της κοινής ζωής. Η φιλία είναι απαραίτητη για την κοινή ζωή, γιατί, σύμφωνα με το επιχείρημά του ήδη από τις εναρκτήριες παραγράφους των *Πολιτικών*, ο άνθρωπος είναι πάνω από όλα ένα πολιτικό ζώο που σχηματίζει βέβαια πολιτικές κοινότητες από ανάγκη, αλλά κυρίως έχοντας ως στόχο του την εξασφάλιση της ευδαιμονίας. Οι άνθρωποι δημιουργούν φιλίες όχι μόνο για αμοιβαία αλληλοβοήθεια αλλά και για άλλους λόγους. «Η πόλη δεν είναι λοιπόν τίποτε άλλο παρά η τέλεια κοινωνία, που αποτελείται από περισσότερες κώμες και διαθέτει, τη μέγιστη δυνατή αυτάρκεια. Κάθε πόλη υπάρχει φύσει, εφόσον φύσει υπάρχουν και ο οίκος και η κώμη. Διότι αυτή συνιστά γι' αυτές τον σκοπό τους και η φύση είναι σκοπός. Διότι ό, τι είναι το κάθε πράγμα, αφού ολοκληρωθεί η ανάπτυξή του, αυτό λέμε ότι είναι η φύση του, όπως για παράδειγμα του ανθρώπου, του ίππου, της οικίας»¹⁴¹.

Κατά τον Αριστοτέλη, η πόλη υπάρχει μόνο όταν υπάρχει επικοινωνία, η οποία διασφαλίζεται από την ύπαρξη της φιλίας. Η φιλία αποτελεί την προαίρεση της κοινωνίας, είναι αυτή που καθιστά δυνατή την επιδίωξη μιας κοινής κοινωνικής ζωής. Τις απόψεις του αυτές διατυπώνει στο τρίτο βιβλίο των *Πολιτικών*, όπου χαρακτηριστικά αναφέρει τα εξής: «Γίνεται σαφές, λοιπόν, ότι η πόλη δεν προϋποθέτει απλώς συγκατοίκηση στον ίδιο τόπο και δεν έγινε με σκοπό μόνο να μην αδικούνται οι άνθρωποι μεταξύ τους και να εξυπηρετούνται με αμοιβαίες παροχές. Όλα αυτά είναι απαραίτητα για τη σύσταση της πόλης, αλλά και πάλι η ύπαρξη όλων αυτών δεν συνεπάγεται

¹⁴¹ Αριστ., Πολ. 1252b 27 - 1252b 34.

ακόμη την ύπαρξη πόλης. Αντίθετα, πόλη είναι οι σχέσεις συνύπαρξης των οικογενειών και των γενών με σκοπό το εὖ ζῆν, προκειμένου να επιτευχθεί τέλεια και αυτάρκης ζωή. Αυτό όμως δεν είναι εφικτό, αν οι πολίτες δεν κατοικούν στον ίδιο τόπο και δεν συνάπτουν γάμους μεταξύ τους. Έτσι καθιερώθηκαν συγγένειες εξ αγχιστείας στις πόλεις, ενώσεις γενών σε φατρίες, κοινές γιορτές με θυσίες και κοινές διασκεδάσεις. Κάτι τέτοιο όμως είναι έργο φιλίας, γιατί φιλία είναι η συμβίωση ως ελεύθερη επιλογή» (Αριστ., Πολ. 1280b 29-39).

Προκύπτουν κάποια ερωτήματα, που σχετίζονται με τη σχέση ανάμεσα στη φιλία και την έννοια του αγαθού. Απ' ό,τι φαίνεται δύο είναι οι πιθανές θέσεις που ο Αριστοτέλης θα μπορούσε να υποστηρίξει αναφορικά με τον ρόλο της φιλίας. Πρώτον, θα μπορούσε να υποστηρίξει πως η φιλία αποτελεί μία αναγκαία προϋπόθεση για την επίτευξη του τέλους της πόλης, αφού η πόλη υπάρχει χάριν της ευδαιμονίας. Για να είναι δυνατόν οι άνθρωποι να πραγματοποιήσουν τις δυνατότητές του, πρέπει να υπάρχει αμοιβαίο ενδιαφέρον. Η άποψη αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι υπονοεί πως η φιλία θα μπορούσε να αποτελεί η ίδια το τέλος της πολιτείας. Δεύτερον, θα μπορούσε κάποιος επίσης, να υποστηρίξει ότι η φιλία είναι μόνο τυχαία απαραίτητη. Από τη στιγμή που η οποιαδήποτε κοινωνία θα διαλυόταν πολύ γρήγορα αν οι άνθρωποι δεν είχαν αμοιβαίο ενδιαφέρον, κάποιος βαθμός φιλίας είναι στην πράξη απαραίτητος για την επιβίωση της κοινωνίας. Η άποψη αυτή δεν ταιριάζει με αυτήν που υποστηρίζει ότι η φιλία αποτελεί το τέλος της πολιτείας. Παρόλα αυτά, η πολιτική φιλία αποτελεί ένα σημαντικό κοινωνικό αγαθό, το οποίο οποιοδήποτε έλλογη πολιτική κοινότητα θα υιοθετούσε.

Κατά τον Αριστοτέλη η φιλία είναι δυνατόν να αποτελέσει κανονιστικό μοντέλο για την στάση μας ως πολίτες. Η φιλία είναι δυνατόν να μας βοηθήσει να γίνουμε καλύτεροι πολίτες υπό την έννοια ότι η συνύπαρξη με τους άλλους ανθρώπους και η καλύτερη λειτουργία της κοινότητας

προϋποθέτουν πάντοτε κάποια μορφή φιλίας, στηρίζονται δηλαδή σε μια μορφή φιλικής σχέσης. Η πολιτική φιλία αποτελεί, επομένως, τη μορφή της φιλίας που εξηγεί τον μοναδικό χαρακτήρα της συνεργατικής πολιτικής δραστηριότητας και η πόλη οφείλει να ενισχύει τις μορφές πολιτικής φιλίας. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Αριστοτέλης στο τελευταίο κεφάλαιο του όγδοου βιβλίου των *Ηθικών Νικομαχείων*, «η φιλία αποτελεί κοινωνία, και όπως βρισκόμαστε σε σχέση προς τον εαυτό μας, έτσι βρισκόμαστε και προς τον φίλο μας»¹⁴². Επίσης, όπως επισημαίνει στο 1295b 24-25 των *Πολιτικών*, «η κοινωνία βασίζεται στη φιλία, μια και οι άνθρωποι δεν θα επέλεγαν να ακολουθήσουν ούτε τον ίδιο δρόμο μαζί με τους εχθρούς τους». Κατά τον Αριστοτέλη, η πόλη υπάρχει μόνο όταν υπάρχει επικοινωνία, η οποία διασφαλίζεται από την ύπαρξη της φιλίας. Η φιλία αποτελεί την προαίρεση της κοινωνίας, είναι αυτή που καθιστά δυνατή την επιδίωξη μιας κοινής κοινωνικής ζωής («ή γὰρ τοῦ συζῆν προαίρεσις φιλία» Πολ. 1280b 38-39).

Τελικός, λοιπόν, σκοπός της πόλης είναι το εὖ ζῆν. Πόλη είναι οι σχέσεις συνύπαρξης γενών και οικισμών με σκοπό την εξασφάλιση τέλειαις και αυτάρκους ζωής. Αυτό λοιπόν, σημαίνει να ζει κανείς με ευδαιμονία και αξιοπρέπεια και ότι η πολιτική κοινωνία αποβλέπει στις ηθικά ενάρετες πράξεις των πολιτών και όχι απλώς στη συμβίωσή τους.

Η φιλία είναι απαραίτητη για την κοινή ζωή, γιατί, σύμφωνα με την επιχειρηματολογία του Αριστοτέλη, ήδη από τις εναρκτήριες παραγράφους των *Πολιτικών*, ο άνθρωπος είναι πάνω από όλα ένα πολιτικό ζώο. Η άποψη αυτή υποστηρίζεται και από ανάλογο χωρίο στα *Ηθικά Νικομάχεια*, το οποίο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και στο οποίο εμφανίζεται η ίδια αξιωματική φράση που υποστηρίζεται στο πρώτο βιβλίο των *Πολιτικών* (1253a 2-3) σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος είναι φύσει πολιτικόν ζῷον: «τὸ γὰρ τέλειον ἀγαθὸν αὐτάρκες εἶναι δοκεῖ. τὸ δ' αὐτάρκες λέγομεν οὐκ

¹⁴² Ἀριστ., *Ἠθ. Νικ.* 1171b 32-34.

αὐτῶ μόνῳ, τῶ ζῶντι βίον μονώτην, ἀλλὰ καὶ γονεῦσι καὶ τέκνοις καὶ γυναικὶ καὶ ὅλως τοῖς φίλοις καὶ πολίταις, ἐπειδὴ φύσει πολιτικὸς ὁ ἄνθρωπος» (Ἀριστ., *Ἠθ. Νικ.* 1097b 7-11).

Συζητήσεις προκαλεί και το ερώτημα αν ο ευδαίμων άνθρωπος έχει ανάγκη φίλων ή όχι. Διερευνώντας ο Σταγιδίτης φιλόσοφος τις τρέχουσες αντιλήψεις (τα ένδοξα) διατυπώνει το ακόλουθο συμπέρασμα στο ένατο βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων*: Αν για τον ευδαίμονα άνθρωπο, η ύπαρξη είναι επιθυμητή καθεαυτήν (γιατί είναι εκ φύσεως κάτι το καλό και το ευχάριστο), και αν η ύπαρξη του φίλου είναι γι' αυτόν εξίσου επιθυμητή, θα πρέπει να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι και ο φίλος είναι γι' αυτόν κάτι το επιθυμητό, ένα αντικείμενο της προτίμησής του. Ο ευδαίμων άνθρωπος λοιπόν, έχει ανάγκη από ενάρετους φίλους.

Σε ό, τι αφορά την τέλεια φιλία πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι το καλό για τους δύο φίλους είναι κατ' ανάγκη το ίδιο και άρα ο καθένας, όταν εύχεται αυτό που είναι καλό για τον φίλο του, εύχεται αυτό που είναι καλό για τον εαυτό του, καθώς και ότι το να αναζητάς το καλό για τον φίλο, σημαίνει να αναζητάς κάτι που είναι καλό αυτό καθεαυτό, και επομένως καλό για οποιονδήποτε. Το ηθικό δίδαγμα του αριστοτελικού μηνύματος είναι ότι μόνο εκείνοι που αναζητούν το καλύτερο για τον εαυτό τους μπορούν να αναζητήσουν το καλύτερο για τους φίλους τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Πηγές

Άριστοτέλης (Εκδόσεις-Μεταφράσεις)

Aristotelis Opera ex recensione I. Bekkeri, edidit Academia Regia Borussica, accedunt *Fragmenta, Scholia, Index Aristotelicus*, Vol. I-V (Vol. quantum, Index Aristotelicus, edidit H. Bonitz). Edition altera quam curavit O. Gigon, Berolini, Apud W. de Gruyter et Socios, 1960-1961 [= Vol. I-IV (1831- 1836¹), Vol. V (1870¹)].

Aristotelis Fragmenta Selecta, recognovit brevique adnotatione critica instruxit W.D. Ross, Oxonii, E Typographeo Clarendoniano, 1955.

Ἠθικά Νικομάχεια

Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια*, Τόμ. 1-2, εισ.-μτφρ.-σχόλ.: Δ. Λυπουρλής, Θεσσαλονίκη, εκδ. Ζήτρος, 2006.

Πολιτικά

Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Τόμ. 1-4, (Τόμ. 1, βιβλία Ι, ΙΙ, πρόλ.: Ευάγ. Βενιζέλος, εισ.-μτφρ.-σχόλ.: Δ.Ι. Παπαδής - Τόμ. 2, βιβλία ΙΙΙ, ΙV, πρόλ.: Σ. Δεληβογιατζής, εισ.-μτφρ.-σχόλ.: Π. Τζιώκα-Ευαγγέλου - Τόμ. 3, βιβλία V, VI, πρόλ.: Α. Μπαγιόνας, εισ.-μτφρ.-σχόλ.: Π. Τζιώκα-Ευαγγέλου - Τόμ. 4, βιβλία VII, VIII, πρόλ.: Γ.

Πλάγγεσης, εισ.-μτφρ.-σχόλ.: Π. Τζιώκα-Ευαγγέλου, Θεσσαλονίκη, εκδ. Ζήτρος, Τόμ. 1 2006, Τόμ. 2 2007, Τόμ. 3 2005, Τόμ. 4 2009.

Ρητορική

Αριστοτέλης, *Ρητορική, Βιβλία Β'-Γ'*, εισ.-μτφρ.-σχόλ.: Δ. Λυπουρλής, Θεσσαλονίκη, εκδ. Ζήτρος, 2004.

Ηθικά Ευδήμεια

Αριστοτέλης, *Άπαντα Ηθικά Ευδήμεια*, Τόμ. Έκτος, εισ.-μτφρ.-σχόλ.: Μεταφραστική ομάδα Κάκτου, εποπτεία: Η.Π. Νικολούλη, «Αρχαία Ελληνική Γραμματεία "οι Έλληνες", αρ. 195"», Αθήνα, Κάκτος, 1993.

Β. Άλλες Πηγές

1. Κείμενα αρχαίων συγγραφέων

Πλάτων

Platonis Opera, Tomi I-V, recognovit brevisque adnotatione critica intruxit I. Burnet, Oxonii, E Typographeo Clarendoniano, 1900- 1907 [I= 1900, II = 1901, III= 1903, IV= 1902, V= 1907]· με πολλές έκτοτε ανατυπώσεις. (Νέα έκδοση [1995] του τόμ. I από τους E. A. Duke, W. F. Hicken, W. S. M. Nicoll, D. B. Robinson, J. C. G. Strachan και της *Πολιτείας* [2003] από τον S. R. Slings.

Πολιτεία

Σκουτερόπουλος, Ν. Μ., *Πλάτων, Πολιτεία*, Εισ. σημείωμα – Μετάφραση – Ερμ. Σημειώματα, Αθήνα, εκδ. Πόλις, 2002.

Συμπόσιον

Συκουτρής, Ι., *Πλάτωνος Συμπόσιον, Κείμενον, μετάφρασις και ερμηνεία*, Αθήναι, εκδ. Ιωάννης Δ. Κολλάρος & ΣΙΑ . Α.Ε. Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", 1949².

2. Αποσπάσματα από έργα αρχαίων συγγραφέων

Diels, H., Kranz, W., *Die Fragmente der Vorsokratiker Griechisch und Deutsch* von H. Diels, hrsg. Von W. Kranz, 3 Bde (Bd. III: Wortindex von W. Kranz, *Namen – und Stellenregister* von H. Diels ergänzt von W. Kranz), Dublin/Zürich, Weidmann, I – II 1972¹⁶ , III 1971¹³ [unveränderter Nachdruck der 6. Auflage (1951 – 1952)· 1903 – 1906¹]. [H. Diels – W. Kranz, *Οί Προσωκρατικοί. Οί μαρτυρίες και τὰ ἀποσπάσματα*, τόμ. Α'– Γ', (Τόμ. Α'– Β': Απόδοση στὰ Νέα Ἑλληνικὰ και Ἐπιμέλεια: Β. Α. Κύρκος, Φιλολογική ἐποπτεία: Γ. Α. Χριστοδούλου· τόμ. Α', Συνεργασία: Δ. Γ. Γεωργοβασίλης. Τόμ. Γ', Ἐπιμέλεια: Β. Α. Κύρκος, Μεταγραφή και ἐπεξεργασία: Β. Α. Κύρκος και Εὐτέρπη Σ. Φλόκα), Αθήνα, εκδ. Παπαδήμα, 2005 – 2010 (Α'= 2007 [2005¹], Β'= 2007, Γ'= 2010)].

Lasserre, F., *Die Fragmente des Eudoxos von Knidos*, herausgegeben, übersetzt und kommentiert von F. Lasserre, Berlin, W. De Gruyter, 1966.

Γ. Λεξικά-Εγκυκλοπαίδειες

Lidell, H.G., Scott, R., Jones, H.S., *Greek-English Lexicon: A Supplement*, ed. By E.A. Barder, with the assistance of P. Maas, M. Scheller and M.L. West, Oxford, Clarendon Press, 1968.

— Συμπλήρωμα του Μεγάλου Λεξικού της Ελληνικής Γλώσσας Lidell, H.G., R. Scott, τόμ. 1-2, σχεδιασθέν υπό Κ.Δ. Γεωργούλη, συνταχθέν δε υπό ομάδος φιλολόγων επιστασία: Π.Κ. Γεωργούντζου, Αθήναι, Εκδ. Οίκος «Ι. Σιδέρης», 1972-1977.

Σταματάκος, Ι.Δ., *Λεξικόν Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήναι, Εκδοτικός Οίκος Π., Δημητράκου, 1949.

Πελεγρίνης, Θ., *Λεξικό της Φιλοσοφίας*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2004.

Δ. Δευτερεύουσα βιβλιογραφία

Acrill, J.L., «Aristotle on Eudaimonia» στο: *Essays on Aristotle's Ethics*, edited by Amélie Oksenberg Rorty, University of California Press, 1980.

Adkins, A. W. H., *Merit and Responsibility: A Study in Greek Values*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1959.

Adler, Mortimer J., *Ο Αριστοτέλης για όλους: Δύσκολος στοχασμός σε απλοποιημένη μορφή*, μτφρ.: Π. Κοτζιά-Παντελή, πρόλ.: Δ. Λυπουρλής, Αθήνα, εκδ. Παπαδήμα, 1996.

Allan, D.J., *The Philosophy of Aristotle*, Oxford, Oxford University Press, 1970.

Annas, J., "Plato and Aristotle on Friendship and Altruism", *Mind*, 86 (1977), 532-554.

Annas, J., 'Self-Concern and the Sources and Limits of Other-Concern', στο: *The Morality of Happiness*, Oxford, Oxford University Press, 1993, 249-290.

- Αντωνίου, Δ., *Κείμενα για τη Φιλία. Συμβολή στη διδασκαλία του Αριστοτέλη*, Αθήνα, εκδ. Γρηγόρη, 1979.
- Baron, M., 'Impartiality and Friendship', *Ethics*, 101, 4 (1991), σ. 836-857.
- Barrachi, C., *Aristotle's Ethics as First Philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998.
- Βλαστός, Γρ., *Σωκράτης: Ειρωνευτής και ηθικός φιλόσοφος*, μτφρ.: Π. Καλλιγάς, Προλεγόμενα - Επιμέλεια μετάφρασης Α. Νεχαμάς, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Ι.Δ. Κολλάρου κ' Σίας Α. Ε., 1993.
- Brewer, T., 'Virtues We Can Share: Friendship and Aristotelian Ethical Theory', *Ethics*, 115 (2005), 721-758.
- Broadie, S., "Philosophical Introduction and Commentary", στο: S. Broadie & C. Rowe (eds.), *Aristotle: Nicomachean Ethics*, Oxford, Oxford University Press, 2002, 57-65.
- Coleman, J., *Ιστορία της πολιτικής σκέψης: Από την Αρχαία Ελλάδα ως τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους*, Τόμ. Α', μτφρ.: Γ.Ε. Χρησιτίδης, επιμ. Π.Σ. Βαλλιανός, Αθήνα, εκδ. Κριτική, 2005.
- Cooper, J.M., *Reason and Human Good in Aristotle*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1975.
- Cooper, J.M., "Aristotle on the Forms of Friendship", *Review of Metaphysics*, 30 (1977), 619-648.
- Cooper, J.M., "Political Animals and Civic Friendship" στο: J.M. Cooper (ed.), *Reason and Emotion: Essays on Ancient Moral Psychology and Ethical Theory*, Princeton, NJ., Princeton University Press, 1999, 356-377.
- Δραγώνα-Μονάχου, Μ., «Το φιλοσοφικό ενδιαφέρον των *Ηθικών Ευδημίων*», στο: Δ.Ν. Κούτρας (εκδ.), *Η αριστοτελική ηθική και οι επιδράσεις της*, Αθήνα, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «το Λύκειον», 1996, 81-94.
- Düring, I., *Aristotle in the Ancient Biographical Tradition*, Göteborg Elanders Boktryckeri Aktiebolag, 1957.
- Düring, I., *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και έρμηνεία τῆς σκέψης του*, Τόμ. Α'-Β',

μτφρ.: Α' Τόμου Π. Κοτζιά-Παντελή, μτφρ.: Β' Τόμου Α. Γεωργίου-Κατσιβέλα, Αθήνα, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., 1991,1994.

- Eriksen, T.B., *Bios Theoretikos: Notes on Aristotle's Ethica Nicomachea X, 6-8*, Oslo, Bergen, Tromsø, Universitetsforlagen, 1976.
- Gadamer, H.-G., *The Idea of the Good in Platonic-Aristotelian Philosophy*, Translated and with an Introduction and Annotation by P. Christopher Smith, New Haven and London, Yale University Press, 1986.
- Guthrie, W.K.C., *Οι Σοφιστές*, μτφρ.: Δ. Τσεκουράκης, Αθήνα, εκδ. ΜΙΕΤ, 1989.
- Hardie, W.F.R., *Aristotle's Ethical Theory*, Oxford, 1968.
- Hughes G.J., *Ηθικά Νικομάχεια: Ένας οδηγός ανάγνωσης*, μτφρ.: Π. Γκολίτσης, επιστ. επιμ.: Π. Κοτζιά, Αθήνα, εκδόσεις Οκτώ, 2013.
- Hursthouse, R., 'Aristotle for Women Who Love Too Much', *Ethics*, 117 (2007), 327-334.
- Irwin, T.H., "Aristotle's Conception of Morality", *Boston Area Colloquium in Ancient Philosophy*, 1 (1985), 115-143.
- Irwin, T., *Κλασική σκέψη*, μτφρ.: Γ. Βογιατζής, Αθήνα, εκδ. Πολύτροπον, 2005.
- Johnson, M.R., *Aristotle on Teleology*, New York, Clarendon Press, 2006.
- Κάνδρος, Π., «Στοιχεία για τη διδασκαλία στο Γυμνάσιο της πραγματείας του Αριστοτέλη για τη φιλία», στο: *Φιλολογος*, 4/19-20 (1980), 52-88.
- Kahn, C.H., "Aristotle and Altruism", *Mind*, 90, (1981), 20-40.
- Kenny, A., «Happiness», *Proceedings of the Aristotelian society*, n.s. 66 (1966), 93-102.
- Konstan, D., "Altruism", *Transactions of the American Philological Association*, 130 (2000), 1-17.
- Κούτρας, Δ., *Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους, Ηθική, Τόμ. Α'*, Έκδοση Δεύτερη, Αθήναι, 2004.
- Kullmann, Wolf, *Η Πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη*, μτφρ.: Α. Ρεγκάκος, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1996.
- Κυριαζόπουλος, Σπ., «Αριστοτέλης ό Φιλάλληλος», στο: Σπ. Κυριαζόπουλος,

Λόγος και ἦθος. Φιλοσοφία τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πνεύματος,
 Ἰωάννινα, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, 1976, 112-131.

Leontsini, E., *The Appropriation of Aristotle in the Liberal-Communitarian Debate* (with
 a foreword by Richard Stalley), Athens, Saripolos Library, 2007.

Λεοντσίνη, Ε., «Ἔρως και ερωτική αγάπη κατά τον Αριστοτέλη», *Celestia*, 2
 (2009), 61-68.

Leontsini, E., "The motive of Society: Aristotle on Civic Friendship, Justice and
 Concord", *Res Publica*, 19 (2013), 21-35.

MacIntyre, A., *After Virtue: A Study in Moral, Theory*, London, Duckworth, 1981.

Μαγγίνη, Γ., *Ο Χάμπερμας και οι Νεοαριστοτελικοί: Η ηθική του διαλόγου στον
 Γιούργκεν Χάμπερμας και η πρόκληση του Νεοαριστοτελισμού*,
 Επίμετρο: Σ. Βιρβιδάκης, Κ. Καβουλάκος, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, 2006.

Μελά, Α., *Alasdair MacIntyre: Η ηθική μεταξύ κανόνων και αρετών*, Αθήνα, εκδ.
 Παπαζήση, 2012.

Μπαγιόνας, Α., *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής ηθικής από τους
 Προσωκρατικούς ως την Αρχαία Ακαδημία*, Θεσσαλονίκη,
 Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1978.

Μπαγιόνας, Α., *Μαθήματα ηθικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη (Μέρος Α')*,
 Ἰωάννινα, 1979.

Nagel, T., "Aristotle on Eudaimonia" στο: *Essays on Aristotle's Ethics*, edited by
 Amélie Oksenberg, Rorty, Berkley, University of California Press, 1980.

Natali, C., *Aristotle: His Life and School*, ed. by D.S. Hutchinson, Princeton and
 Oxford, Princeton University Press, 2013.

Nussbaum, M.C., *The Fragility of Goodness Luck and Ethics in Greek Tragedy and
 Philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986.

Pakaluk, M., *Aristotle's Nicomachean Ethics: An Introduction*, Cambridge,
 Cambridge University Press, 2005.

Pangle, Lorraine Smith, *Aristotle and the Philosophy of Friendship*, Cambridge,
 Cambridge University Press, 2003.

- Παπαδής, Δ.Ι., *Η πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη*, Τόμος Α', Αθήνα, Ινστιτούτο του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, 2001.
- Payne, A., "Character and the Forms of Friendship in Aristotle", *Apeiron*, 33 (2000), 53-74.
- Πελεγρίνης, Θ.Ν., *Η θεμελίωση του ηθικού βίου*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1986.
- Πρελορέντζος, Γ., «Το πρόβλημα της δουλείας και η έννοια της δικαιοσύνης στον Αριστοτέλη και στη νεότερη πολιτική φιλοσοφία» στο: Δ.Ν. Κούτρας (εκδ.), *Η κατ' Αριστοτέλη πολιτική ισότητα και δικαιοσύνη και τα προβλήματα της σύγχρονης κοινωνίας*, Αθήνα, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «το Λύκειον», 2000, 386-407.
- Price, A.W., *Love and Friendship in Plato and Aristotle*, Oxford, Clarendon Press, 1989.
- Ρέλλος, Μ.Δ., «Η ηδονή κατά τον Αριστοτέλη» στο: Δ.Ν. Κούτρας (εκδ.), *Η αριστοτελική ηθική και οι επιδράσεις της*, Αθήνα, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «το Λύκειον», 1996, 285-291.
- Ross, W.D., *Αριστοτέλης*, μτφρ.: Μαριλίζα Μήτσου, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1991.
- Rowe, C., Brodie S., *Aristotle, Nicomachean Ethics, translation, introduction and commentary*, Oxford, Oxford University Press, 2002.
- Santas, G., «Η σχέση μεταξύ ηθικής και πολιτικής στον Αριστοτέλη», στο: Κ. Βουδούρης (εκδ.), *Αριστοτελική πολιτική φιλοσοφία*, Αθήνα, Διεθνές Κέντρον Ελληνικής Φιλοσοφίας και Πολιτισμού, 1995, 157-178.
- Sherman, N., "Aristotle on Friendship and the Shared Life", *Philosophy and Phenomenological Research*, 47 (1987), 589-613.
- Shields, C., *Aristotle*, New York, Routledge, 2007.
- Σκαλτσάς, Θ., *Ο χρυσός αιώνας της αρετής*, Αριστοτελική Ηθική, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1993.
- Sokolowski, R., «Φιλία και Ηθική πράξη στον Αριστοτέλη», μτφρ.: Π. Κόντος,

Δευκαλίων, 17/2 (1999), 229-246.

Solomou-Papanikolaou, V., *Polis and Aristotle: The World of the Greek Polis and Its Impact Upon Some Fundamental Aspects of Aristotle's Practical Philosophy*, Δωδώνη, Suppl., no 40, Ioannina, University of Ioannina Press, 1989.

Σολωμού-Παπανικολάου, Β.Π., *Ανθρώπινος βίος και ηδονή κατά τον Πλάτωνα*, αδημ. Διδακτ. διατρ., Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2003.

Stern-Gillet, S., *Aristotle's Philosophy of Friendship*, Albany, State University of New York Press, 1995.

Sullivan, R.J., *Morality and the Good Life: A Commentary on Aristotle's Nicomachean Ethics*, Memphis, Memphis State University Press, 1980.

Veatch, H., "Telos and Teleology in Aristotelian Ethics" στο: D.J. O'Meara (ed), *Studies in Aristotle*, Washington The Catholic University of America Press, 1981, 193-224.

Vlastos, G., *Πλατωνικές μελέτες*, μτφρ.: Ι. Αρζόγλου, επιμ.: Π. Φαναράς, β' έκδ., Αθήνα, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., 2000.

White, N., "Goodness and Human Aim in Aristotle's Ethics" στο: D.J. O'Meara (ed), *Studies in Aristotle*, Washington, The Catholic University of America Press, 1981, 225-246.

Wolff, F., *Ο Αριστοτέλης και η πολιτική*, μτφρ.: Κ.Ν. Πετρόπουλος, Αθήνα, 1995.

SUMMARY

The following thesis consists of Preface, Introduction, Two Main Chapters, Critical Overview – Conclusions, Bibliography and an English Summary.

More specifically, in the First Chapter, entitled “Happiness as the final purpose of act and the function of man according to Aristotle”, an extended presentation of Aristotle’s views regarding the content of the notion of happiness the way of acquiring it has taken place. Moreover, it is attempted to be fully understood the way that happiness is connected with the familiar function of man as man as this function is being determined by Aristotle in *Nicomachean Ethics* (*Ηθικά Νικομάχεια*). Considering that happiness constitutes the cornerstone of aristotelian ethics, it is of a pivotal significance to conceive happiness in connection with the teleological Aristotle’s outlook regarding man.

In the Second Chapter, which is entitled “Friendship as factor of happiness in aristotelian ethics”, a detailed presentation and analysis of the notion of friendship in the practical – content works of Aristotle is being attempted. Friendship is the leading concept in aristotelian ethics and for this reason the parts that are being examined in this chapter are the quality features of friendship and its types. Another point that is particularly emphasized is the definition of friendship in Aristotle’s *Rhetoric*, whereas the notions of politics and friendship are being presented as well. Friendship according to aristotelian teaching consists a major social virtue. The significance that is attributed to it by the Stagerean philosopher is reflected in the fact that two among his ten books of *Nicomachean Ethics* (the eighth and ninth) focus on the development of this matter.

In the part “Critical Overview - Conclusions” , the emphasis is being given in the relationship of happiness and friendship and more specifically to which extent friendship constitutes a factor of happiness whereas it is attempted to be given an

answer in the question if happy man needs friends. Furthermore, the following view is being documented: the natural trend of man for the establishment of friendship bonds constitutes the proof of his social nature.

Finally, the thesis is being completed with the presence of Bibliography that has been used and with the English Summary.